

Українська мова

Ворон А. А., Солопенко В. А.

«Українська мова»

підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

До щему у серці,
до терпкого солодкого щему
Я кохаю Україну, омиту прозорим дощем,
Її грози весінні,
Листопади осінні,
Коли сиві дуби покриті багряним плащем.
І степи, і діброви, і зорі, і роси,
І беріз тонконогих розпушені коси,
І калини у лузі розсипаний жар,
І тополі у полі
На широкому роздоллі,
Що шумлять під вітрами,
стрункі, світлочолі,
І, немов обеліски, сягають
задумливих хмар...
Все, що в серці несу,
У твоїх я дістала глибинах.
Ти мені і любов, і пісенність, як ньенька, дала.
Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,
Бо припала вустами
до дзвінкого твого джерела.

Любов Забашта

Дорогі друзі!

Вітаємо вас із початком нового навчального року! У восьмому класі ви продовжите оволодівати багатствами української мови. У попередні роки ви дізналися про частини мови, їх значення, граматичні ознаки та правопис. Цей підручник розповість про такі розділи науки про мову, як синтаксис і пунктуація. Ви ознайомитеся з особливостями будови словосполучення і речення, опануєте правила вживання розділових знаків у простому реченні. Знання, які ви здобудете, допоможуть вам грамотно висловлюватися.

Щоб пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал, дайте відповіді на запитання на початку кожного параграфа або виконайте вправу-дослідження. Правила треба запам'ятовувати, а підказки допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми. Мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а вправи з ключами дадуть змогу самостійно перевірити, чи правильно виконано завдання.

Основне в навчанні мови — це вміння спілкуватися. Набути таких навичок допоможе рубрика «Культура спілкування», матеріали до уроків розвитку зв'язного мовлення, вправи для складання діалогів та завдання для роботи в групах. Із текстів рубрики «Ми діти твої, Україно!» ви дізнаєтеся про видатних українських діячів науки, культури.

Контрольні запитання і завдання, вміщені після кожного розділу, зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти. Вчіться самостійно визначати рівень своїх знань і вмінь.

У розділі «Додаток» ви знайдете тлумачний та українсько-російський словники, зразки мовних розборів. Вони стануть у пригоді під час виконання багатьох вправ.

Бажаємо вам успіхів на шляху до знань!

Автори

ВСТУП

§ 1. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

1. Виразно прочитайте поезію Дмитра Білоуса. Визначте тему та основну думку висловлювання.

БЕЗЦІННИЙ СКАРБ

У чім твоєї мови сила?
А в тому, що вона
тебе людиною зробила,
в світ білий повела.
Вінчаний мовою твоєю
твій перший крик і крок.
І в небесах співзвучні з нею
переблиски зірок.
Що є для тебе мова —
візьми собі на карб:
життя духовного основа,
безцінний, вічний скарб.

Д. Білоус

Мова функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Вона є найнеобхіднішою умовою формування сутності людини.

Мова — найважливіший засіб спілкування людей і пізнання світу, обміну думками, передачі досвіду від одного покоління до іншого.

2. Прочитайте подані висловлювання про мову, слово. Скажіть, як ви їх розумієте. Про які функції мови тут ідеться?

1. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова (М. Рильський). 2. У кожного народу своя мова. Це великий скарб, який треба берегти і розумно збагачувати, не завдаючи йому ніякої шкоди (К. Крапива). 3. Слово — клітина мислі, артерія сили духу. Тільки воно єднає різні людські береги (П. Воронько). 4. Чи не чари й не диво? Мова — спів, мова — казка. Все сказати можливо: є і гнів, є і ласка (Д. Білоус). 5. Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (Сократ). 6. Мова — це віконця, через які людина бачить світ (В. Сухомлинський).

3. **Попрацюйте в парах.** Уважно розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про функції мови в суспільстві.

ФУНКЦІЇ МОВИ В СУСПІЛЬСТВІ

Комунікативна	За допомогою мови спілкуємося
Мислеоформлююча	Засобами мови виражаємо свої думки
Пізнавальна	Через мову пізнаємо навколишній світ
Номінативна (називна)	Користуючись мовою, називаємо все, що нас оточує
Емоційна	За допомогою мови виявляємо свої почуття
Виразальна	Через мову людина розкриває свій інтелект, свої здібності
Об'єднуюча	Мова об'єднує людей, є основою розвитку всіх видів їхньої діяльності

4. Спишіть висловлювання видатних людей про мову. Вставте, де треба, пропущені букви. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. Мова — найважливіший засіб спілкуван...я людей, тобто засіб виражен...я і передаван...я думок, почут...ів, волевиявлен...ь. У цій ролі людська мова має універсальний характер: нею просто передавати все те, що виражається, наприклад, мімікою, жестами чи дорожніми знаками, тоді як кожен із цих засобів спілкуван...я не може конкурувати у виражен...і з мовою (*В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький*).

2. Мова — це не просто засіб спілкуван...я, а щось більш значуще. Мова — це всі глибин...і пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцін...іше надбан...я віків. Мова — це ще й музика, мелодика, фарби бут...я, сучасна художня, інтелектуальна і мислен...єва діяльність народу (*О. Гончар*).

5. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Яка тема й основна думка тексту?

У нашій мові — думки і мрії наших пре...ків про волю й щастя, боро...ьба й звитяга, їхнє одвічне трудолюбство і мрійлива душа. Мова — це барвиста крайка, яка прос...лалася з гл...бини віків у майбут...я. Тримаячись за неї, ми долаємо перелоги й круті гори. Мова слугує нам завжди. Словами щирими ми звіряємося в дружбі один одному й іншим народам, словами ніжними ві...криваємо серце коханих, словом гострим і міцним, як криця, даємо ві...січ ворогові (*Ю. Мушкетик*).

6. Виразно прочитайте уривок із поезії Тараса Шевченка. Підготуйте розповідь про роль мови в житті людини.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Т. Шевченко

7. І. Спишіть речення, добираючи до виділених слів антоніми, ставлячи їх у потрібній формі.

1. **Малі** люди вживають великі слова, а ... — малі. 2. Що **менше** говоритимеш, то ... почуєш. 3. **Добрі** слова лікують, а ... — вбивають. 4. Вдарив шаблею — загоїться **пізно** чи ... , вдарив словом — вічно ятрить рана. 5. Де **багато** слів, там ... мудрості. 6. Хто говорить — **сіє**, хто слухає — 7. Не можна щось **побудувати** словом, коли те саме ... ділом (*Нар. творчість*).

II. Складіть діалог за шостим висловом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЩО ТАКЕ ЛІТЕРАТУРНА МОВА?

8. І. Уважно прочитайте текст.

Мовлення, яке ми чуємо, доволі різноманітне. Це або розмовно-побутове спілкування, або місцевий говір, або розмова в науковій лабораторії, це і виступи на радіо та телебаченні. Звичайно, мовлення людей залежить від мети спілкування, ситуації, у якій воно відбувається.

Літературну мову ми вивчаємо у школі, оволодіваємо нею, читаючи книги. Це мова освіти, офіційно-ділових паперів, науки, художньої літератури й культури.

До основних рис літературної мови належать словникове багатство і розмаїтість висловів, загальноживаність, обов'язковість її норм. Норма літературної мови — це взірець, сукупність правил уживання в мовленні слів, їх форм, висловів. Існують правила вимови, наголошування, написання слів; за певними правилами будуються словосполучення і речення. Спілкуватися літературною мовою — це говорити відповідно до загальноприйнятих правил (*З довідника*).

- II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Від чого залежить мовлення людей?
2. У яких ситуаціях необхідно послуговуватися літературною мовою? Наведіть приклади.

3. Які риси літературної мови відрізняють її від побутового мовлення або місцевої говірки? Складіть і розіграйте діалог за ситуацією, зображеною на малюнку.

4. Як ви розумієте поняття *норма літературної мови*?

III. Поміркуйте, що необхідно для того, щоб говорити літературною мовою.

9. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте стиль мовлення.

Наша речь — это самая важная часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его уравновешенности.

Учиться говорить красиво, спокойно нужно долго и внимательно — прислушиваясь, запоминая, примечая, читая и изучая. Это очень нужно. Наша речь — самая важная часть не только нашего поведения, но и нашей личности, души (За Д. Лихачовим).

определи́ть — *визначити* *уравнове́шенность* — *врівнова́женість*
о́бщий — *тут: спі́льний* *лі́чность* — *особи́стість*

КОРИСНА ПОРАДА

Радимо прочитати книгу Іржі Томана «Мистецтво говорити». У цій книзі ви знайдете поради щодо того, як стати цікавим співрозмовником, навчитися складати і виголошувати промову, тримати увагу аудиторії, уміти робити зауваження тощо. У мистецтві говорити важливе не тільки грамотне мовлення, а й здатність викликати симпатію у співрозмовників, стати такою людиною, яку захочуть слухати, навіть якщо вона буде говорити не тільки те, що приємно чути...

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності вам відомі.
 2. Який вид мовленнєвої діяльності є найпоширенішим?
10. Користуючись поданою схемою, підготуйте зв'язну розповідь про види мовленнєвої діяльності.

11. Прочитайте висловлювання видатних людей. Як ви їх розумієте? Спишіть речення, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви.
1. Той, хто (не)вміє швидко й свідомо читати, (не)може успішно оволодівати знаннями. Усе, що ви чита..те, — це інт..лектуальний

фон вашого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися (В. Сухомлинський). 2. Хоч..ш бути розумним, навчись розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і пр..пиняти розмову, коли (ні)чого більше сказати (І. Лафатер). 3. (Не)вміти добре висловлювати свої думки — (не)долік; але (не)мати власних думок — (на)багато більший (не)долік (К. Ушинський).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ГОВОРИ ТОДІ, КОЛИ МАЄШ ЩО СКАЗАТИ

12. I. Виразно прочитайте текст.

Чи не доводилося вам коли-небудь чути довгу розповідь, позбавлену змісту й логіки? Щоб не говорили, що це даремна витрата часу, треба запам'ятати кілька порад.

Щоб стати особистістю, яку варто слухати, необхідно пройти важкий і довгий шлях. Передусім треба стати людиною широкого світогляду, яка знає про все потроху, а про децто — все. Для цього ви повинні мати певні знання в найрізноманітніших галузях, а в одній вузькій знати майже все, тобто бути в цій галузі справжнім фахівцем. Досягти цього нелегко, бо людське пізнання не стоїть на місці.

У який же спосіб можна розширювати коло знань? Регулярно читайте пресу, популярні видання про досягнення науки, техніки, новини культурно-мистецького життя. Проте не покладайтесь цілком на ці джерела, пам'ятайте про найважливіше й незамінне досягнення нашої цивілізації — книги. Стежте за теле- та радіопередачами, звертаючи увагу не тільки на розважальні програми, а й на передачі, у яких висвітлюються наукові, технічні, екологічні та інші проблеми.

Постійно розширюйте коло своїх захоплень: поставте собі за мету час від часу подивитися гарний фільм, відвідати театр, музей, виставку чи спортивну зустріч.

Одним із найважливіших шляхів поглиблення ваших знань є спілкування з іншими людьми, оскільки воно дає змогу обмінюватись інформацією, думками і враженнями.

Якщо ви нічого не читаете, не буваєте в театрі, на концертах, не дивитесь фільмів, не відвідуєте музеїв, то немає жодної надії на те, що ви навчитесь гарно і змістовно говорити. Хіба може зацікавити людей своєю розповіддю той, хто нічого не пережив, не бачив, не читав і не чув? (За І. Томаном).

II. Попрацюйте в парах. Складіть і запишіть пам'ятку «Як стати цікавим співрозмовником».

13. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо на читання витрачено до двох хвилин, ви читаєте дуже добре, дві-дві з половиною хвилини — добре; якщо вам знадобилося більше часу, необхідно вдосконалювати техніку читання.

ЛЮДЯМ НА РАДІСТЬ

Марія Овксентіївна Примаченко — майстер українського «наївного мистецтва». В її творчості оригінально поєдналися графіка та живопис. Малювала на ватмані, використовуючи акварель і гуаш, які надавали соковитості і щільності зображенням квітів, птахів, звірів, сценок із народного життя.

Марія Примаченко згадувала: «Почалося все це так. Якось біля хати, над річкою, на завітчаному лузі пасла я гусей. На піску малювала всякі квіти, побачені мною. А потім помітила синювату глину. Набрала її в пелену і розмалювала нашу хату». Обдарованість дівчини не здивувала односельців: у селі Болотня на Київщині (там вона народилася 1908 року і прожила все життя) її мати, Параска Василівна, славилася як талановита вишивальниця, а батько, Овксентій Григорович (сирота-приймак, звідки й походить прізвище), — як тесля-майстер.

Напрочуд багата уява рятувала від сірої буденності: в дитинстві Марія перехворіла на страшну недугу, тому все життя ходила з милицею. Пережила трагедію: на фронті загинув чоловік. Радість приносила творчість. Марія не тільки малювала, а й вишивала, розписувала кераміку.

Л. Павленко. Світ Марії Примаченко

Особлива тема у творчості, до якої художниця зверталася часто й охоче, — зображення звірів. Звірі Марії Примаченко — постаті міфологічні. Так, бик, обожнюваний землеробами як символ родючості, пов'язаний із небом, зображений на картині у вигляді усіяної зорями істоти з короною і пишною бородою. Часто малювала Марія коней та ведмедів — тварин, яких особливо вшановували наші пращури. На багатьох картинах зображені птахи — це і голуби, що, за уявленнями предків, створили світ, і павичі — персонажі давніх щедрівок, і лелеки — улюблені птахи слов'ян.

Дивним здається звернення до образів екзотичних тварин: лева, крокодила, слона, удава. Ще за часів княжої доби левів зображували на обладунках воїнів. З левом і леопардом порівнювали князя Святослава в Галицько-Волинському літописі. Отже, ці образи впродовж століть жили в народній свідомості й трансформувалися у творчості Марії Примаченко.

Справжнім шедевром став «Гороховий звір». Великий, оранжево-рожевий, трохи здивований. З усіх звірів Марії Примаченко він —

М. Примаченко. Гороховий звір

найліричніший. У нього великі вуха і грива, як у лева. Тулуб прикрашають червоні «яблука». На чолі, переніссі та щоках — трикутники ластовиння. Круглі чорні очі дивляться допитливо. Рожеві лапи, що закінчуються чи то кігтями, чи то клешнями, обережно торкаються землі. Жовтогаряче тло створює враження наповненості картини сонячним світлом. Зелені стручки гороху, у якому звір живе, утворюють із синіми квітами ритмічний рослинний орнамент. Марії Овксентіївні було майже 70 років, коли з'явилася ця по-дитячому наївна істота.

Серія полотен, за яку в 1966 році художницю було удостоєно Державної премії України імені Тараса Шевченка, має назву «Людам на радість». Так можна сказати і про всю творчість художниці (За М. Шинкарук).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У чому особливість творчості відомої української художниці Марії Примаченко?
2. Як Марія Овксентіївна розповідала про початок своєї творчості?
3. Що ви дізналися про батьків художниці?
4. Які життєві трагедії випали на долю Марії Примаченко?
5. Яких звірів зображувала на своїх картинах Марія Овксентіївна?
6. Чим пояснюється звернення художниці до змалювання екзотичних тварин?
7. За яку серію картин художниця була удостоєна Державної премії України імені Тараса Шевченка?
8. Чому всю творчість Марії Примаченко можна назвати «Людам на радість»?

III. Користуючись репродукцією на с. 13, опишіть картину Марії Примаченко «Гороховий звір».

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ЗНАЧЕННЯ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ

§ 2. Самостійні частини мови

1. Користуючись таблицею, уміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть, чим відрізняються самостійні частини мови від службових.
2. Яка частина мови називається іменником? Як змінюються іменники?
3. Сформулюйте правописне правило «Велика буква і лапки в іменниках — власних назвах».
4. Як іменники поділяються на відміни?
5. Сформулюйте правописне правило «Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях родового відмінка однини іменників другої відміни».
6. Розкажіть про правопис іменників третьої відміни в орудному відмінку однини.

14. **Хто швидше?** Запишіть подані іменники в чотири стовпчики за відмінами.

Ваза, сокіл, послідовність, ягня, село, здобич, промова, оленя, левеня, сіль, прізвище, валіза, вітер, кролення, огорожа, спорідненість, теля, довірливість, лікування, пійма, звання, ілюстративність, праця, ім'я.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться прислів'я.

15. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.

1. Велика дорога починається з першого (крок). 2. Ремесло (хліб) не просить, а хліб дає. 3. (Дим) без (вогонь) не буває. 4. Де багато (крик), там мало роботи. 5. Зробив із (дуб) сірник. 6. У побитім горщику (борщ) не звариш. 7. Від (гнів) старієш, від (сміх) молодієш. 8. Бездонного (глек) не наллєш.

16. Розв'яжіть мовну задачу.

Учні складали речення з іменником *камінь* у родовому відмінку однини. Ярослав записав у зошиті: «*З-під каменя було невеличке джерело*». Олена склала таке речення: «*На місці згарища почали зводити новий будинок із каменю*». Хто правильно виконав завдання?

- 17. Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку однини і запишіть у три стовпчики: а) ті, у яких відбулося подовження приголосних; б) ті, у яких потрібно поставити апостроф; в) ті, у яких немає ні подовження, ні апострофа.

Емаль, кров, гнучкість, верф, подорож, радість, освітленість, творчість, ожеледь, гниль, Об, відданість, далеч, старість, мати, цвіль, віддаленість, Перм, осінь, велич.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників, записаних у першому і третьому стовпчиках, складеться початок вислову В. Симоненка: «...*вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину*».

1. Яка частина мови називається прикметником? Як змінюються прикметники?
 2. Які прикметники належать до твердої групи, а які — до м'якої? Як відмінюються прикметники типу *білолиций*?
 3. Розкажіть про групи прикметників за значенням.
 4. Як творяться форми вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників?
 5. Яка частина мови називається числівником? На які групи за значенням поділяються числівники?
 6. Як відмінюються числівники — назви десятків і сотень?
 7. Яка частина мови називається займенником? Назвіть розряди займенників за значенням.
 8. Розкажіть про правопис неозначених і заперечних займенників.
- 18.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви в закінченнях прикметників.

1. Червон.. , жовтогаряч.. й жовті веселчин.. смуги були такі яск.. , наче горіли тих..м полум'ям (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Перед товст..м монастирськ..м муром берег поріс бур'яном (*О. Довженко*). 3. Попід гаєм зеленесеньк..м та біжить коник воронесеньк..й (*Нар. творчість*). 4. Зоря моя вечірняя простилає останні смуги на хистк..й воді (*М. Рильський*).

- 19. Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення: а) з якісними прикметниками; б) з відносними прикметниками; в) з присвійними прикметниками.

Найкращі знання, шкіряне взуття, Оленчина усмішка, штучні квіти, теплий вересень, сестрин велосипед, пшеничне зернятко,

приємний смак, ластівчине крило, піщаний острів, Андрієві оцінки, солом'яна стріха, нестерпний холод, запашна ожина, бабусине печиво, кленове листя, струнка береза.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться пропущена частина у вислові В. Коротича: «Людина, не позначена любов'ю, ... для добра».

20. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Труд — самое лучшее, самое эффективное лекарство (К. Симонов). 2. Впереди летели старые, сильные лебеди, а за ними те, которые были моложе и слабее (Л. Толстой). 3. Между нами завязалась оживлённейшая беседа о птицах (Максим Горький). 4. Я не знаю ничего более прекрасного, чем родная земля (К. Паустовський). 5. Надвигалась осень. Дни становились короче, а ночи длиннее и прохладнее (Г. Марков). 6. Синица оказалась рассудительнее воробья: она сразу сообразила, что перед нею ловушка (В. Біанкі).

оживлённый — тут: *жвавий* рассудительный — *розважливий*
сообразит — *здогадатися* ловушка — *пастка*
прохладный — тут: *холодний*

21. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики складні прикметники: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Неправдо/подібний, плямисто/коричневий, лікувально/оздоровчий, круто/рогий, лісо/степовий, піщано/глинистий, громадсько/політичний, хитро/мудрий, липово/акацієвий, східно/слов'янський, сіро/зелений, кисло/молочний, біло/сніжний, блакитно/сірий, сто/метровий, північно/східний, жовто/гарячий, праце/здатний, садово/парковий, сливово/яблучний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: «... в них нема».

22. Хто швидше? Запишіть словосполучення з числівниками в такій послідовності: а) із власне кількісними; б) зі збірними; в) з дробовими; г) з неозначено-кількісними; ґ) з порядковими.

Сімнадцять гвоздик, десятеро кроленят, одна шоста сплаву, кілька оцінок, перша квітка, трое студентів, півтори групі, два оповідання, кільканадцять в'язок, друга осика, тисяча селян, одна третя палиці, п'ятеро каченят, двісті вісімдесят перший день.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... переможе».

23. Спишіть текст, замінюючи цифри словами. Усно поясніть правопис числівників.

Найбільшою річкою України є Дніпро, загальна довжина якого вимірюється 2 201 кілометром. Довжина Дніпра в межах нашої країни дорівнює 981 кілометру.

Найбільшим озером України є Ялпуг на Одещині. Його загальна площа вимірюється 134 квадратними кілометрами, найбільша глибина сягає 6 метрів. Найглибшим — до 58 метрів — є озеро Світязь на Волині.

Найбільшою вершиною Карпат є гора Говерла, висота якої сягає 2 061 метр (*Із довідника*).

24. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення, знайдіть помилки у вживанні числівників з іменниками та вживанні числівників на позначення часу. Відредаговані речення запишіть.

1. У нашому класі тридцять два учня. 2. П'ятеро жінок стояли на зупинці. 3. Я повернувся додому пів третьої. 4. Два брата вчилися в одному класі. 5. Біля будинку росло чотири дуба. 6. У фермерському господарстві п'ятдесят два теляти. 7. Без п'ятнадцяти сім поїзд прибуває на кінцеву станцію. 8. Семеро днів тривала подорож. 9. У десять годин десять хвилин розпочнеться цікава радіо-програма (*З учнівських творів*).

25. Прочитайте і відгадайте загадки. Знайдіть у реченнях займенники, назвіть їх розряди за значенням.

1. Що на світі найшвидше й найсміливіше? 2. Сама я нічого не знаю, а всіх розуму навчаю. 3. Біле поле, чорне насіння; хто уміє, той і сіє. 4. Летить — пищить, сяде — мовчить; хто його вб'є, той кров собі проллє. 5. Куди повзе — за собою хату везе. 6. Від чийого-будь приходу скаче дурень з прірви в воду.

В і д г а д к и. 'еханеаеъ 'едеж 'еамож 'ежжнж 'ежм'у 'омчяцц

26. **Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення із займенниками: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Де)які слова, (будь)що одержали, ні(про)що не здогадався, чий(небудь) речі, (хтозна)кому всміхався, хтозна(в)яких краях, (ні)яких підстав, (аби)що спитав, бозна(про)що думав, ні(до)кого не озвався, (казна)який тягар, кого(сь) ошукали, будь(у)що не вір, який(небудь) стовп, ні(чого) не передав, (бозна)яке тьохкання, казна(в)яких квітах.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних слів словосполучень складеться початок прислів'я: «..., *аніж один ворог*».

27. І. Прочитайте текст.

ДУХОВНИЙ БАТЬКО СІЧІ

Першим українським гетьманом став Дмитро Вишневецький. Цей мудрий, енергійний чоловік зумів зробити те, чого не вдавалося його попередникам — козацьким ватажкам. Він зібрав у єдине ціле розрізнені козацькі ватаги і 1552 року спорудив на острові Хортиця великий замок, що став першою козацькою фортецею. Вишневецький вирішив узагалі покласти край татарському й турецькому пануванню в південних степах України. Зібравши чимале військо, він організовує сміливі походи на Крим, знищує турецькі фортеці на Чорному морі. Тепер ординці вже не могли безкарно гуляти по нашій землі. Вони остерігалися Вишневецького, слава про якого швидко поширилася в Україні.

І. Синепольський. Князь Дмитро Вишневецький

Кримський хан вирішив знищити козацьку фортецю. 1556 року взимку ординці взяли в облогу замок Вишневецького, але козаки захищалися сміливо й майстерно, тож, простоявши біля стін фортеці, татари відступили ні з чим. Але настало літо, і на Хортицю прийшло величезне військо татар із турецькою підмогою, що набагато перевищувало козацькі сили. Довго захищався замок, але

оборонці його були приречені. І тоді Вишневецький зумів вивести з фортеці людей. Козаки сіли на чайки і відпливли з острова, а фортецю вороги зруйнували.

Даремно турки з татарами святкували перемогу. Гетьман знову збирає великі сили, наносить нищівні удари. В Україні вже є регулярне військо. Польський король Сигізмунд II Август і російський цар Іван Грозний намагалися використати Вишневецького в своїх цілях, а український гетьман мав свій розрахунок — він залучав обидві держави до активної боротьби з Кримським Ханством.

Кидаючись на всі боки в пошуках спільників для боротьби, Вишневецький мав необережність утратитися в міжусобиці молдавських володарів. Гетьмана зрадили, підступно взяли в полон і, як дорогий дар, відправили турецькому султанові. Отак опинився гетьман перед очима свого смертельного ворога.

За народними переказами, султан вигадав для Вишневецького мученицьку смерть. Але він — доки мав сили — глузував зі своїх ворогів і цим так роздратував турків, що вони його застрелили (За М. Слабошпицьким).

II. Розгляньте репродукцію картини Ігоря Синепольського на с. 19. Як ви розумієте її зміст? Яким зображено славетного гетьмана?

III. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ тексту.

1. Яка частина мови називається дієсловом?
 2. Які дієслівні форми ви знаєте?
 3. Сформулюйте правописне правило «*Букви е, є, и, ї в особових закінченнях дієслів*».
 4. Назвіть ознаки дієслова, властиві дієприкметнику.
 5. Розкажіть про творення активних і пасивних дієприкметників.
 6. Яка форма дієслова називається дієприслівником?
 7. Розкажіть про творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду.
 8. Яка частина мови називається прислівником?
 9. Коли прислівники пишуться через дефіс?
 10. Сформулюйте правописне правило «*Написання прислівників разом і окремо*».
28. Прочитайте прислів'я. Скажіть, як ви розумієте їх зміст. Назвіть дієслівні форми.
1. Правду кожен хвалить, та не кожен любить.
 2. На чужому горі щастя не збудувати.
 3. У ледаря хата небом покрита, землею підбита, вітром огорожена.
 4. Не знаючи броду, не лізь у воду.
 5. За моє жито мене ж і побито.

29. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані дієслова: а) з буквами е, є в закінченні; б) з буквою и в закінченні.

Оздоб..мо, зна..мо, перемага..ш, смал..ш, звика..мо, роб..те, крут..те, вибира..мо, з'яви..шся, світ..шся, плач..ш, розбуд..те, диву..ш, одягат..меш, стрима..мо, вигаду..ш, чист..те.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «..., не викинути з пісні слова».

30. **Попрацюйте в парах.** Відредагуйте речення і запишіть.

1. Синички, прилетівші до годівнички, голосно цвірінчать.
2. Праворуч збігає вниз побілівший шлях. 3. Туристи, відпочиваючи в санаторії, часто вирушали в походи. 4. Переходячи дорогу, зупинилися машини. 5. Збираючи гриби, настав вечір. 6. Проходячи під вікном, чулася розмова (*З учнівських творів*).

31. **Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення з прислівниками : а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Знайдеш де(ін)де, усього(на)всього куп, хвилюються все(одно), звук (більш)менш, усміхається час(від)часу, (на)пам'ять вивчи, ойкає (що)дня, звалив (з)розгону, з'являються де(не)де, підуть нога(в)ногу, стали пліч(о)пліч, звикнув (од)разу, кинулися в(різно)біч, вирушили вранці(рано), стихне кінець(кінцем), знайду коли(небудь), зітхає раз(за)разом, з'ясувалося (давним)давно, вщух о(пів)ночі, заберіть (до)дому.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову Панаса Мирного: «Рідний батько — це...».

32. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Наші предки ..віряли свій час не лише за першими півнями. У добрій нагоді їм ставали рослини. Пр..гадую, як похмурого досвітку я з мамою пішов збирати гриби до лісу. Як на зло, гр..бів майже не було. Нудивсь я, надокучаючи, що вже час в..ртатися додому. «Рано ще, — заспокоювала мама. — А якщо хоч..ш упевнитися, то ходімо до болітця, і я ..кажу тобі, котра година».

Ми підійшли до тихої заводі, густо вкритої ш..роким листям латаття.

Поверх води бубнявіли напівро..тулені голівки лілій. Оглянувши їх, мати ..казала: «Ось дивись: якщо голівки квітів почали ро..пускатися, ще тільки шоста ранку, а ввечері квіти ..тулюються о сьомій».

Тоді я не повірив мам..ному прогнозові. Але невдовзі з годин..иком перевірів і переконався: **нен..чине** передбачен..я цілком ..правдилося (За В. Скуратівським).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів, користуючись схемою розбору, вміщеною в розділі «Додаток».

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо ви забули правописне правило або дещо з граматики, наприклад, про написання частин мови, відмінювання їх тощо, вашим авторитетним радником стане український правопис, до якого можна звернутися за посиланням в Інтернеті <http://pravopys.net>. Тут зібрано всі правила, відповідно до яких відбувається написання слів української мови та вживання всіх розділових знаків.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, СТИЛІ І ТИПИ МОВЛЕННЯ

1. Що таке текст? Із яких частин він складається?
2. Які ознаки має текст?

33. I. Прочитайте речення. Запишіть їх у потрібній послідовності. Доберіть до відновленого тексту заголовок.

1. Коли ж будівництво було завершено, великий князь київський сказав: «Даю храму цьому десяту частину від багатств моїх і від моїх городів». 2. У рік 989 задумав князь Володимир поставити в Києві церкву Пресвятій Богородиці і звелів привести майстрів із землі грецької. 3. І названо церкву в ім'я Богородиці, та в народі приклалася до неї інша назва — Десятинна (З «Повісті минулих літ»).

II. Пригадайте з уроків історії, яка доля судилася Десятинній церкві.

34. Розгляньте таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль мовлення	Сфера вживання	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, приватне листування	Невимушеність висловлювання, емоційність
Науковий	Наука, техніка, освіта, виробництво	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, підручники	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Дипломатія, діловодство, судочинство, економіка	Регулювання ділових стосунків між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив на людей, формування громадської думки	Газетні статті, виступи на мітингах, зборах	Закличність, яскраво виражена оцінка предмета чи явища
Художній	Художня література	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

35. Прочитайте уривки з текстів. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Обґрунтуйте свою думку.

1. Висне над селом із просторів неба місяць зеленорогий. Собор стоїть у задумі один серед тиші, серед білої акацієвої ночі. Уночі він молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до козацької молодості, коли вперше саяннув у цих степах небесними півкулями бань (За О. Гончаром).

2. *Стаття 54 (фрагмент).*

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами (*З Конституції України*).

3. Наш народ нізвідки на свої землі не приходив, він був тут завжди. Історія українського народу велика, героїчна, хоч і не завжди його дорога була широка — часом звужувалася, а часом просторіла. Він падав і знову підіймався, він боровся, оборонявся, будував фортеці й міста, орав ниви. Він створив дивовижний світ пісень, казок, оповідань і легенд. Він тисячі років розказує собі й сусідам про своє минуле (*За В. Шевчуком*).

4. Фундаменти Андріївської церкви заглиблено на 14 м, що дало змогу двоповерховий будинок-стилобат оснастити допоміжними приміщеннями. У плані Андріївська церква — хрест із кінцями різної довжини: вісь на сході — заході — 13 м, на півночі — півдні — 15 м. Висота церкви — 47 м, стиловату — 15 м, діаметр бані — 10 м (*З довідника*).

5. Готувалися ми до уроку історії утрюх. Довго розглядали малюнки. Особливо вразив нас малюнок, на якому був зображений князь Олег зі своєю дружиною. Так і було написано: «З дружиною». Ми довго шукали поміж вусатих, озброєних мечами і списами дядьків, що сиділи на конях, оту князеву дружину.

— Вона десь, видно, позаду, — врешті вирішив Ванько.

Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

— І зовсім не позаду! Вона вдома залишилася: князеві борщ варить (*Із журналу*).

36. **Хто швидше?** Запишіть словосполучення в такій послідовності стилів мовлення: а) розмовний; б) науковий; в) офіційно-діловий; г) публіцистичний; ґ) художній.

Спитаймо бабусю, єднальні сполучники, двотижневий термін, заради перемоги добра, краплиста роса, пречудовий настрій, складносурядне речення, порядок денний, об'єднаймося задля перемоги, зелене море трав, купити цукерочок, паралельні прямі, здійснювати відповідну перевірку, бережіть собори душ, ягоди зашарілися.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... руйнує».

37. Користуючись таблицею, підготуйте зв'язну розповідь про типи мовлення.

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Розповідь	Опис	Роздум
У висловлюванні говориться про дії особи, про події, що відбуваються з особою або предметом	У висловлюванні говориться про ознаки, властивості особи, предмета або явища	У висловлюванні говориться про причини та наслідки дій, порушується певна проблема, робляться відповідні висновки

38. Прочитайте тексти. Визначте, до якого типу мовлення належить кожен із них.

1. У народі кажуть: без калини нема України. Справді, від найдавніших часів ця рослина сусідилася біля людських осель. Там, де пускала глибоке коріння сім'я, виростав і кущ калини, присутність якого утверджувала життєздатність і неперервність роду. Висаджували калину і на кладовищах як ознаку родовідної пам'яті. До того ж благородний кущ є своєрідним символом, образом краси та молодості, історичної пам'яті та незнищенності. Отже, зовсім не випадково Україна асоціюється з калиною (За В. Скуратівським).

2. Протягом літа набирає сили від сонця калина. Ягоди стають усе яскравішими, усе густішими, наче кров калини досягає, набирає буйної, палкої снаги. Зорять калинові кришталі прями́сінько в твою душу, зігріваючи її радісним світлом! Вісять кетяги, бережуть таємницю своєї сили, цілющості, таємницю здоров'я, яке вони здатні повернути людині. Хіба ж можна не сповнитися побожного ставлення до їхніх сузір'їв?..

І навіть узимку не гасне калинове полум'я, зігріває вас, і так добре почувається в його лагідному червоному теплі! (За Є. Гуцалом).

Зорять калинові
кришталі

3. Проходячи мимо калини, я очам своїм не повірив: кущ геть-чисто весь обснований тілами великих пташок. Цілісінька згряя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалося на всі боки. Та коли я зупинився здивовано, птахи вмить перестали дзьобати свої ласощі, потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть (За Є. Гуцалом).

39. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

Воспитание любви к родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу, к родному языку — задание первоочередного значения. И нет надобности это доказывать. А как воспитать эту любовь? Она начинается с малого: с любви к своей семье, к своему дому, к своей школе. Постепенно разветвляясь, эта любовь к родному переходит в любовь к своей стране, её истории, её прошлому и будущему, а потом ко всему человечеству, к общечеловеческой культуре (Д. Лихачов).

воспитание — виховання
 первоочередной — першочерговий
 надобность — тут: потреба
 доказывать — доводити
 разветвляться — розгалужуватися
 общечеловеческий — загальнолюдський

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

40. І. Прочитайте текст.

ДМИТРО БОРТНЯНСЬКИЙ

Майже все життя Дмитро Бортнянський працював далеко від рідних місць. Він досягнув однієї з найбільших висот у творчій та службовій кар'єрі, які могли судитися українцеві в Російській імперії. Саме завдяки йому набула світової слави придворна співацька капела в Петербурзі, якою він керував майже тридцять років. Дмитро Бортнянський відомий передовсім як автор духовних хорових творів, зокрема акапельних концертів, кілька з яких визнано світовими шедеврами.

Дмитро Степанович Бортнянський народився 1751 року в старовинному українському місті Глухові. Він певний час навчався в місцевій співацькій школі — найважливішому музичному навчальному закладі тодішньої Російської імперії. Саме з числа учнів цієї школи здійснювали набір співаків придворної капели в Петербурзі. В один із таких наборів потрапив і семирічний Дмитро.

Дмитро Бортнянський

Дзвінкий солов'иний голос і прекрасна зовнішність юного Бортнянського припали до душі імператриці Єлизаветі Петрівні, яка ставилася до хлопця з материнською турботою.

Доленосним у житті майбутнього маестро став початок занять із італійським композитором Бальдассаре Галуппі. Саме він порекомендував відрядити юного митця до Італії для продовження музичної освіти.

Наступні десять років, проведені на батьківщині музичного мистецтва, — це не лише період творчого самовдосконалення, а й стрімкого сходження щаблями міжнародного визнання. Дмитро Бортнянський перебуває у Венеції, Флоренції, Римі, Неаполі, Модені, Болоньї. В Італії написано три опери, прем'єри яких пройшли з великим успіхом. Композитор засвоїв науку своїх викладачів, але залишився самотнім: в операх звучать мелодії, близькі до українських народних пісень.

Після повернення до Петербурга Дмитро Бортнянський працює «композитором і клавесиністом» майбутнього російського імператора Павла I. Це найбільш плідний період у житті маестро. Він пише опери французькою мовою, але головною для композитора стає хорова музика — як духовна, так і світська.

Наступний етап у житті Дмитра Бортнянського — його робота на посаді директора придворної співацької капели. Це стало справою життя. Дмитро Степанович доклав багато зусиль, аби вивести виконавську майстерність колективу на найвищий рівень. Композитор залишився відданий споконвічній традиції капели набирати півчих із малолітніх українців.

Французький композитор XIX століття Гектор Берліоз писав про Дмитра Бортнянського: «Твори цього композитора просто чудові. Тут такі поєднання, які здаються неможливими... Наче хор ангелів залишає землю й поступово зникає в небесній височині» (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чим відомий Дмитро Бортнянський нашим сучасникам?
2. Як майбутній композитор потрапив до придворної капели в Петербурзі?
3. Чому початок занять з італійським композитором Бальдассаре Галуппі можна назвати доленосним у житті Дмитра Бортнянського?
4. Розкажіть про навчання композитора в Італії.
5. Що стало справою життя Дмитра Степановича?

§ 3. Службові частини мови

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних прийменників.
3. На які групи за будовою поділяються прийменники?
4. Сформулюйте правописне правило «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».
5. Яка частина мови називається сполучником?
6. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні?
7. Дайте визначення частки як частини мови.
8. На які розряди за значенням поділяються частки?
9. Сформулюйте правописне правило «Написання часток разом, через дефіс і окремо».
10. Розкажіть про правопис різних частин мови з часткою *не*.
11. Розкажіть про вигук як особливу частину мови.

41. **Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані сполучення слів:
а) з прийменниками; б) із сполучниками; в) із частками.

Думай про майбутнє; ячмінь та овес; пройшов би шлях; помітив-таки нарешті; їздив тільки раз; очистити від бруду; думав, що зробив; вибираємо з-поміж найкращих; ожина й полуниці; встиг на поїзд; шукав же довго; то дощ, то сніг; огрядний чи худий; з'являється під час туману; вмикав мало не щогодини; сором, або ганьба; сумувати не потрібно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «..., але й свого не губи».

42. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із)за гаю та (по)під горою (Т. Шевченко).
2. З(по)між гіллястих білих дерев вийшов олень (Іван Багряний).
3. Геть (по)над морем, над хвилями білими, в'ються, не спиняється чаечки білії (Леся Українка). 4. Яблуко лежить (переді)мною — світле, аж прозоре, мов янтар (М. Рильський). 5. (Під)час грози знявся поривчастий вітер (Григор Тютюнник).

43. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

По обеим сторонам дороги, по собственному желанию, три раза в день, при исполнении служебных обязанностей, превращается в пар, несмотря на позднюю осень, придут в восемь часов утра, не услышал из-за шума, остановился у перекрёстка, тетрадь в линейку, остановка по требованию.

собственный — власний
исполнение — виконання

пар — пара
требование — вимога

44. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення:
а) з прийменником *у*; б) з прийменником *в*.

Додав (у,в) куліш, поставила (у,в) піч, кинули (у,в) озерце, ходили (у,в) ліс, вдивлялась (у,в) вікна, (у,в) інший салат, поцілив (у,в) паркан, залишив (у,в) спадщину, відлітає (у,в) вирій, поїдемо (у,в) Севастополь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться продовження прислів'я: «... змолоду, а одяг знову».

45. Прочитайте і відгадайте загадки. Назвіть сурядні сполучники й визначте, до яких груп за значенням вони належать.

1. Сидить у куточку та й тче сорочку. 2. Не царського роду, та в короні ходить. 3. Ні птах, ні звір — щось змішане, а спить завжди підвішене. 4. Мале, забавненьке воно: у дворі гуляє або підійде до вікна, хлібця дожидає. Буває, з двору як чкурне, шукать його — робота! Або дивується, дурне, що перед ним ворота. 5. То йде, то б'є, але з місця не рушить (*Нар. творчість*).

Відгадки. 'виєт 'жинни'то' 'чнєвіц' 'ж'авц' 'нежаж

46. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. То тут то там проглядають у травиці блакитні, як крапельки весняного неба, фіалки (*М. Олійник*). 2. До людей неси і посмішку і сміх і розраду і пораду (*М. Стельмах*). 3. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя вітер і хмарини (*Олег Ольжич*). 4. Мала голка та майстровита. 5. Добре ім'я дорожче від срібла та золота (*Нар. творчість*). 6. Серед темряви виблискують іскорки чи світлячки (*Леся Українка*).

47. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис часток.

1. Ранок такий(то) ясний та тихий видався (*Марко Вовчок*). 2. «Не грайся хлібом, то(ж)бо гріх!» — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати (*М. Рильський*). 3. То(ж) як мудрості доходиш, — хочеться і жить, і жить (*П. Тичина*). 4. Я зрозумів в труді(таки), що крила мрії — дві руки (*О. Підсуха*). 5. Життя без книг немов(би) хата-пустка (*А. Малишко*). 6. У свою душу бояться заглядати хіба(що) злочинці (*Д. Павличко*).

48. І. Прочитайте речення. Назвіть частки й визначте, до яких груп за значенням вони належать.

1. Мій скарб найдорожчий і втіха велика — це пісня правдива, жива (*М. Тарновський*). 2. І мені здавалося, що мати торкалась руками не соняшника, а нахилила до себе мою голову (*М. Стельмах*). 3. Палками блискавицями, мечами хотіла б я вас викувати, слова

(З *тв. Лесі Українки*). 4. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили (М. Рильський). 5. Що то за радість — нести добро людям! (О. Довженко). 6. Тільки чесна праця допоможе здолати всі життєві негаразди (М. Стельмах).

Ю. Камишний. Беззахисні сонця моїх світанків

II. **Попрацюйте в парах.** Розгляньте репродукцію картини Юрія Камишного «Беззахисні сонця моїх світанків». До якого із речень вправи вона могла б бути ілюстрацією? Поясніть назву картини.

49. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення з *не*: а) що пишуться разом; б) що пишуться окремо.

(Не)молодий пастух; ніким (не)полагоджений тин; (не)важка, а зовсім легка робота; (не)волячи пташенят; відповідала (не)впевнено; (не)окунь, а короп; нам ніщо (не)страшне; (не)точний прогноз; (не)дописав іще твір; (не)дофарбований стіл; завдання (не)виконав; (не)допив яблучний сік; (не)покоїться про сестру; (не)високі груші; зовсім (не)задоволені; уже три дні (не)здужаєш; (не)здужавши підняти якір; здогадатися (не)можливо; (не)билиці розповідав.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів словосполучень складеться закінчення вислову І. Муратова: «Тільки той прожив не марно, ...».

50. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Назвіть вигуки. Скажіть, яка їх роль у тексті. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Ви коли-небудь переживали такий момент, коли вам на гачок клюнув короп? Коли не переживали, обов'язково переживіть, а коли переживали, вам закортить цей момент пережити ще.

Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці ще й ранесенько. Благословляється на світ... Ліворуч од вас загорілося небо... То сонце підводиться... Ліска у вас кріпка, гачок сталевий, гартований, міцний. На гачку — картопля, зварена якраз так, як любить короп. Ви дивитесь на поплавок з такою увагою, з таким бажанням, з таким чеканням. І раптом поплавок — сіп! А у вас серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою. Ви за вудку — р-р-раз! — підіскли. І відчуваєте, що у вас у руках щось тріпоче. І бачите, що ліска ваша натяглася, як струна, а вудлице — дугою і тремтить! Так! Є! Він, короп! Ведете його до берега... Вудилище з ліскою ходить туди-сюди... Ось короп уже біля берега. Ось виткнулася його голова, ось видно його спину. Він рветься, вигинається, б'є хвостом, скручується бубликом, виринається... Але ви його не пускаєте, ведете... ще трохи — і він на березі. Серце у вас колотиться, дихаєте ви глибоко і прискорено. Раптом — р-р-раз! Лясь! Ви — смик! Ох, зірвався! Гачок порожній, а короп, на мить отетерілий, ще стоїть перед вами.

Так скажіть, будь ласка, варто чи не варто вудити коропа, переживаючи отакі хвилюючі моменти? (За Остапом Вишнею).

51. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Настала ніч... О, если б я был живописец, я бы чудно изобразил всю прелесть ночи! Я бы изобразил, как спит весь Миргород; как неподвижно глядят на него бесчисленные звёзды; как белые стены домов, **охваченные** лунным светом, становятся белее, а тень от **деревьев** ложится чернее, цветы и умолкнувшая трава пахнут душистее. Я бы изобразил сверчков, неугомонных рыцарей ночи, которые дружно заводят трескучие песни. Я бы изобразил, как по белой дороге **мелькает** чёрная тень летучей мыши, сающейся на белые трубы домов... (За М. Гоголем).

изобрази́ть — змалюва́ти
пре́лестъ — прина́дність
неподви́жно — тут: непору́шно
бесчи́сленные — незчислі́нні
свет — тут: ся́йво

души́стый — духмя́ний
сверчо́к — цвірку́н
мелька́ть — мигти́ти
лету́чая мышь — кажан
труба́ — тут: дима́р

- II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів, користуючись схемою розбору, поданою на с. 242.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про будову словосполучення, його відмінність від речення;
- про види речень за метою висловлювання, інтонацією та за будовою;
- про порядок слів у реченні й логічний наголос.

Ви навчитесь

- розрізняти і правильно будувати словосполучення й речення;
- визначати, які сполучення слів не бувають словосполученнями;
- визначати види речень за метою висловлювання, інтонацією та за будовою;
- виділяти найважливіше слово в реченні, змінювати порядок слів у реченні для надання йому нового смислу, увиразнення мовлення.

Слова, поєднуючись між собою за певними правилами, утворюють словосполучення і речення, які розрізняються будовою і значенням.

Розділ науки про мову, який вивчає будову словосполучень і речень, називається **синтаксисом**.

У писемному мовленні, щоб точно передати зміст думки, користуються різними розділовими знаками.

Сукупність правил про вживання розділових знаків називається **пунктуацією**.

§ 4. Словосполучення

Основною синтаксичною одиницею є **речення**, яке складається із словосполучень, іноді — з окремого слова. Наприклад: *Ніч. Із-за моря місяць визирає... Випнеться, кине щедрою рукою по синьому морю червінці, а червінці ті покотилися-покотилися до берега південного кримського... (Остан Вишня).*

52. **Попрацюйте в парах.** Порівняйте словосполучення і речення. Скажіть, чим різняться ці синтаксичні одиниці.

Словосполучення

Помандрують за море, синє море, помандрують над смутком, смутком сіл, високі журавлі.

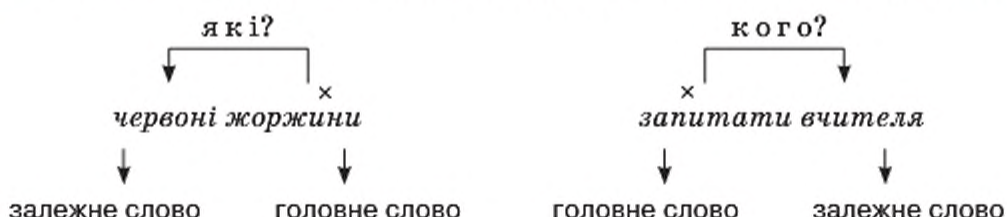
Речення

І помандрують аж за синє море над смутком сіл високі журавлі (Є. Плужник).

Словосполучення (рос. словосочетание) — це смислове і граматичне об'єднання двох або кількох слів, одне з яких — **головне**, а друге — **залежне**.

Наприклад: *осінній дощ^х, мерехтять зорями^х, тихо повіває^х.*

Головним у словосполученні є те слово, від якого ставиться питання, а залежним — яке відповідає на це питання. Наприклад:

Словосполученнями не бувають:

- 1) підмет і присудок (*концерт розпочався, ми працюємо*);
- 2) слова, з'єднані сполучниками (*тиша і спокій; зелений, а не коричневий*);
- 3) поєднання іменника з прийменником (*під час концерту, незважаючи на холод*);
- 4) поєднання дієслова з часткою (*зробіть же, нехай працює*);
- 5) фразеологічні звороти (*бити байдики, накивати п'ятами*);
- 6) ступеневі форми прикметників і прислівників (*найменш вдалих, найбільш повно*).

53. **Хто швидше?** Випишіть із поданих сполучень слів тільки ті, які є словосполученнями.

Тримати за руку, тримати язик за зубами, енергійні рухи, радо вітають, відповідно до вимог, ти скажеш, повернувшись засвітла, інші питання, новини тижня, вдень і вночі, нехай повідомить, наша родина, яскраві малюнки, за тридев'ять земель, кава або чай.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться закінчення вислову давньогрецького філософа Платона: «*Основа всякої мудрості — ...*».

54. Прочитайте словосполучення, визначте головне й залежне слова.

Далекий від істини, дуже давно, працювати на заводі, відчуття перемоги, в теплих рукавицях, прикра помилка, заперечуючи

сказане, почувався прикро, сидить похнюпившись, упевнений у собі, десь далеко, перша спроба, оповитий таємницею.

Залежне слово у словосполученні може з'єднуватися з головним як безпосередньо, так і за допомогою прийменників. Словосполучення, у якому слова поєднуються за допомогою прийменників, називається **прийменниковим**, а словосполучення, у якому слова з'єднуються без прийменників, — **безприйменниковим**. Наприклад: *висока круча (безприйменникове), спустився з гори (прийменникове)*.

Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, словосполучення поділяються на такі групи: **іменникові** (*кімната для відпочинку, краплі дощу*), **прикметникові** (*вологий від роси, крилатий думками*), **числівникові** (*перший у списку, двоє з чотирьох*), **займенникові** (*хтось із однокласників, кожен десятий*), **дієслівні** (*запитав мене, підготовлений напередодні*), **прислівникові** (*набагато краще, вище дерев*).

55. Розгляньте малюнок. Утворіть і запишіть за ним по два словосполучення, які склалися б з таких частин мови: а) прикметник + іменник; б) іменник + іменник; в) дієслово + іменник; г) дієслово + займенник; г') дієприкметник + іменник; д) прислівник + дієслово. Визначте головні слова у словосполученнях.

56. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники складали прийменникові словосполучення. Олесь записав у зошиті: «*Росте на городі, уважний до всіх, у чаруючій мелодії*». Учитель пояснив: «Прийменниковим слід вважати тільки таке словосполучення, у якому прийменник служить для зв'язку залежного слова з головним». Яке словосполучення неправильно склав Олесь?

57. **Хто швидше?** Визначте головне слово в поданих словосполученнях і запишіть їх у такій послідовності: а) іменникові; б) прикметникові; в) числівникові; г) займенникові; ґ) дієслівні; д) прислівникові.

Барвистий килим, вдячний нам, першою з причин, у якомусь із сіл, читав уголос, не зробивши ніяк, зовсім навмання, вода зі ставка, щедрий без міри, двоє зі Львова, нікого з міста, виготовлений зі скла, ближче до грядок.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... сонце».

У словосполученні слова можуть з'єднуватися трьома способами підрядного зв'язку: **узгодженням, керуванням, приляганням**.

Узгодження (рос. согласование) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово вживається у тому самому роді, числі й відмінку, що й головне слово.

Наприклад, у словосполученні *перший урок* залежне слово *перший* узгоджується з головним словом *урок* у роді, числі й відмінку.

При узгодженні зміна головного слова зумовлює зміну залежного слова: *ясн[ий] дощ[]* — *ясн[ого] дощ[у]*, *ясн[им] дощ[ем]*, *ясн[і] дощ[і]*.

Керування (рос. управление) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми.

Наприклад, у словосполученні *милуватися краєвидом* головне слово *милуватися* вимагає від залежного слова *краєвидом* орудного відмінка без прийменника.

При керуванні зміна форми головного слова не викликає зміни форми залежного слова: *відпочива[ю] на берез[і]* — *відпочива[єш] на берез[і]*, *відпочива[ємо] на берез[і]*.

Прилягання (рос. примыкание) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово, будучи незмінним, з'єднується з головним тільки за змістом. Наприклад: *голосно співає, сидить насупившись*.

58. Прочитайте словосполучення. Визначте, якими частинами мови можуть виражатися залежні слова при узгодженні, керуванні та приляганні.

1. **Узгодження:** далека зірка, позолочена прикраса, друга спроба, наша розмова, річка Десна.

2. **Керування:** відвідувати заняття, створений нами.

3. **Прилягання:** тихо гомоніли, ідуть співаючи, сів відпочити.

59. Хто швидше? Запишіть у три стовпчики подані словосполучення: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Складна проблема, пливати проти течії, усміхаючись запитав, звичка запізнаватися, вибачити товаришеві, ускладнити завдання, сорокова річниця, зжата нива, дивись на мене, оцінити роботу, підійшов ближче, знайдений скарб, ойкав щоразу, наш знайомий, в'язання гачком.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... хвостик хвалить».

60. З поданими словами утворіть і запишіть словосполучення, добираючи відповідні слова з дужок. Усно обґрунтуйте свій вибір.

1. (Закрити, зачинити) вікно. 2. (Закрити, зачинити) збори. 3. (Музична, музикальна) школа. 4. (Музичний, музикальний) слух. 5. (Вірно, правильно) відповісти. 6. (Військове, воєнне) училище. 7. (Військове, воєнне) лихоліття. 8. (Дружний, дружній) клас. 9. (Відношення, ставлення) до навчання. 10. Повертати (вправо, праворуч). 11. (Виключивши, вимкнувши) світло. 12. (Аркуш, листок) паперу.

61. I. Прочитайте словосполучення. Порівняйте, на які питання відповідають залежні слова в російській і українській мовах.

Російською
 поблагодарить хозяина
 овладеть наукой
 игнорировать предупреждение
 называть по имени
 смеяться над собой
 извинить товарища
 читать на английском языке
 остановился у дерева
 ориентироваться по звёздам

Українською
 подякувати господареві
 опанувати науку
 ігнорувати попередження
 називати на ім'я
 сміятися з себе
 вибачити товаришеві
 читати англійською мовою
 зупинився біля дерева
 орієнтуватися по зірках

II. Спишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібну форму залежного слова.

1. Посваритися (із-за дрібниць, через дрібниці).
2. Визирає (із-за тину, через тин).
3. Опанувати (премудрість, премудрістю).
4. Оволодівати (знання, знаннями).
5. Зрадити (товариша, товаришеві).
6. Подякувати (однокурсника, однокурсникові).
7. Спілкуватися (українською мовою, на українській мові).
8. Спостерігати (за птахами, над птахами).
9. Радіти (з успіхів, успіхам).
10. Сміється (наді мною, з мене).
11. Розповів (за перемогу, про перемогу).
12. Не залишуся (за будь-яких обставин, при будь-яких обставинах).

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо хочете уникати помилок, пов'язаних із використанням російської та української мов, почитайте книгу Івана Вихованця «Розмовляймо українською». Автор спонукає нас до того, щоб ми правильно вживали слова і звороти, притаманні українській мові. Якщо вам більше до вподоби пошук подібної інформації в мережі Інтернет, скористайтеся довідником із українського слововживання Марії Волощак за посиланням <http://nepravlyno-pravilno.wikidot.com>

62. Прочитайте пари словосполучень. Скажіть, чим різняться значення словосполучень.

1. Залишатися в господарстві, залишатися на господарстві.
2. Сказати за батька, сказати про батька.
3. Іти за лікарем, іти по лікаря.
4. Сховав у сараї, сховав за сараєм.
5. Поклав на стіл, поклав до столу.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Послідовність розбору

1. Виділити словосполучення з речення.
2. Пояснити граматичну будову словосполучення:
 - а) знайти головне і залежне слова, поставити питання;
 - б) вказати, якими частинами мови виражені головне і залежне слова;
 - в) вказати — прийменникове чи безприйменникове словосполучення.

Відцвівся сонячний степ (О. Гончар).

Зразок усного розбору

Сонячний степ — словосполучення. Головне слово — *степ*, залежне — *сонячний*. *Степ* (який?) *сонячний*. Головне слово виражене іменником, а залежне — прикметником. Отже, словосполучення іменникове, безприйменникове.

Зразок письмового розбору

63. Спишіть уривок із вірша Максима Рильського, вставляючи пропущені букви. Поділіть речення на словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

Ми зб..рали з сином на з..млі каштани,
Ми д..вились довго, як хмаринка тоне,
Як хмаринка тоне, як с..ніє синь,
Як колише вітер струни павутинь.

М. Рильський

64. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Воздух в степи был наполнен тысячью разных птичьих свистов. В небе неподвижно стояли ястребы, распластав свои крылья, устремив глаза свои в траву. Крик диких гусей отдавался бог весть в каком дальнем озере. Из травы подымалась мерными взмахами чайка и роскошно купалась в синих волнах воздуха. Вдруг она пропала в вышине и только мелькает одной чёрной точкой. Вон она перевернулась крыльями и блеснула перед солнцем (За М. Гоголем).

ястреб — *яструб*
устремить — тут: *спрямувати*
бог весть какой — *бóзна-якій*

мерный — тут: *розмірений*
вышина — *височінь*
блеснуть — *бліснути*

- II. Випишіть із тексту по одному словосполученню з узгодженням, керуванням і приляганням, зробіть їх синтаксичний розбір.

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ. ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

1. Які типи мовлення ви знаєте?
2. Чим особливий опис?

65. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Про якого гетьмана йдеться? Знайдіть у тексті докази на підтвердження вашої думки.

Чигиринський замок височів на скелястій горі. Довкола він був обведений валом і муром. На мурах і вежах стояли гармати. У долині під замком розташувалося місто, так само обведене валом і дубовим гостроколом. Вихід до міста вів через оборонні ворота у трьох місцях.

Двір гетьмана розташувався на міській площі неподалік від церкви. Дім був звичайний, козацький, бо гетьман розкошів не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, засвідчувала, що тут знаходиться житло ватажка Запорозького війська. У сусідніх будинках розміщувалися канцелярії, каси, військові склади, а також проживали козаки чигиринського полку, які охороняли гетьмана (За І. Крип'якевичем).

Складовими частинами опису місцевості є опис місця та опис предметів, які на цьому місці розташовані.

В описі місцевості «відомим» є вказівки на місце розташування предметів, а «новим» — назви предметів, що наявні на місцевості. Наприклад:

відоме
*По голому сірому виступу скелі ліпилися татарські
нове
будиночки з пласкими земляними покрівлями (М. Коцюбинський).*

66. Прочитайте тексти, визначте в кожному реченні «відоме» і «нове». Знайдіть художні засоби (епітети, порівняння, метафори). Скажіть, як дібрані автором художні засоби передають його ставлення до описуваного.

1. Посеред села — річка, береги якої густо поросли очеретом. Луги стеляться широкі, по лугах де-не-де стоять стіжки сіна. Луги великі, по них, крім річки, світяться більші й менші озерця, оточені вербами й березами, наче сторожею. А саме село розляглося на узвишсях, довкола річки, озер та лугів. Навесні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись, дерева, прилітає птаство, зацвітають квіти в лугах, зацвітають садки. Немає, либонь, благословеннішого краю! (Є. Гуцало).

2. Гори розбіглись на всі боки, як овеча отара. За ближчою горою, залитою зеленим сяянням трави, ще вище здіймалася чорна й крута, затемнена лісом, а за нею — третя синіла неясно й ховалася в хмарах. Величні й непорушні, вони були схожі на застигли хвилі кам'яного моря. Річка була схожа на бурхливу, бунтівничу душу гір. Вона котилася й котилася, її невимовна погоня заворожувала не тільки прибережне каміння, а й далекі вершини, яким також іноді починало здаватися, що вони покотилися разом із нею (За Є. Гуцалом).

67. І. Прочитайте текст. Скажіть, які типи мовлення в ньому поєднано.

ПРИДЕСНЯНСЬКІ ЛУКИ

Наша машина мчить лісом. Розмірено й монотонно гуркотить мотор, погойдується автомобіль на нерівній дорозі.

Великі дерева, здається, біжать нам назустріч — так і дивись, що якесь ускочить у машину. Гудіння мотора не могло заглушити мелодійних посвистів іволги, набридливого скрекотання сороки. Густе віття інколи зухвало черкається об машину, заскакує у відчинені віконця, ламається і до нас сиплються маленькі галузки з листям. Я знав, що за кілька кроків звідси, ліворуч за деревами, протікає Десна; я чув, як вона дихає вологою.

Безмежні придеснянські луки

Раптом у лісовий присмерк сипнуло гарячих бризок сонця. Машина вискочила з лісу. Перед очима заблищала, заграла широка Десна. Білокрила чайка звелась над водою, потім каменем спікірувала на машину, пронизливо зойкнула над нашими головами і, мов пожартувавши, полинула собі знову за Десну.

Ми їхали безмежними присеснянськими луками. Де знайти слів, щоб описати ці чудові луки? Щоб уявити їх, відчувати всю їх красу, треба самому тут побувати. Треба пожити тут хоч літо. Прекрасні вони й тоді, коли звільняються від великої поводи і зеленіють так яскраво, що, здається, тієї зелені вистачило б на цілий світ. Чудові вони й тоді, коли в кінці травня — у червні квітнуть різнобарвними квітами, коли пахнуть неповторними ароматами, коли в густих кущах, в трепетних травах справляють свої хороводи лугові жителі: птахи, джмелі і бджоли, метелики і комахи.

Не можна відвести очей від луків і тепер, коли вони, густо вкриті копицями, зеленіють ніжним килимом отави, а в повітрі розлито густий, п'яний напій сухих квітів і трав. На широких покосах поважно походжають вифранчені лелеки, хазяйновито оглядаючи луки перед відльотом у далеку дорогу. Висять у повітрі шпаки. Безтурботно перегукуються непосиди-сороки. Ніби від безділля, пильно вдивляючись у кущі, снує над луками хижий яструб.

За горбкуватими складками рельєфу, в долинах, ховаючись за очеретами і лепехою, небесною синявою виблискують озера. Завмерло на них зелене латаття, білим і жовтим цвітом доцвітають останні водяні лілії.

Ліворуч, на горі, видніється село. Праворуч потяглися луки, зеленіє знайома діброва. А там, за дібровою, озера. Ті самі озера, на яких ми колись підіймали табуни диких качок. Машина вирвалася на лугову рівнину, мчала рівною, немов асфальтовою, дорогою.

Раптом, коли машина випірнула з-за кущів, перед нами відкрилася велична картина пасовиська.

Чудово, просторо, радісно на присеснянських луках! (За Ю. Збанацьким).

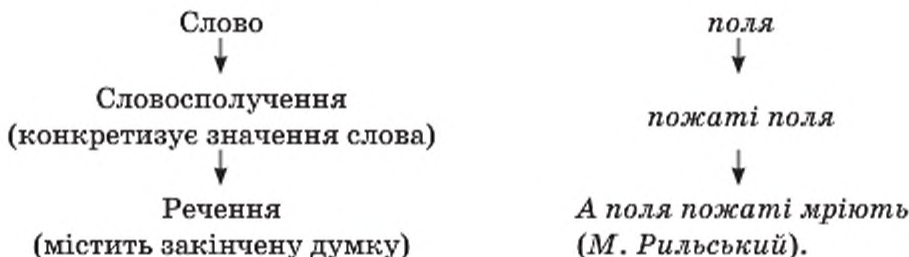
II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які художні засоби використовує автор для того, щоб передати рух машини по лісу?
2. Як передано враження мандрівника від споглядання Десни?
3. Який вигляд мають присеснянські луки навесні й улітку?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом. Скористайтеся фотоілюстрацією.

§ 5. Речення

68. **Попрацюйте в парах.** Уважно розгляньте схему. Поміркуйте, чим відрізняється слово від словосполучення і речення.

Реченням (рос. предложением) називається синтаксична одиниця, що оформлена за змістом, граматично та інтонаційно і є засобом формування, вираження й повідомлення думки.

Речення може складатися з одного слова або кількох слів. Наприклад: *Ставок. Верби позвисали над ним. Сонечко грає у воді. Гребля (А. Тесленко).*

Характерними ознаками речення, які відрізняють його від слова і словосполучення, є зв'язок висловлюваного з дійсністю, смислова та інтонаційна завершеність, наявність граматичної основи.

В усному мовленні одне речення відділяється від іншого паузами, а на письмі — за допомогою розділових знаків (крапки, знака питання, знака оклику тощо).

69. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, яку дію — реальну, можливу чи бажану — вони виражають.

1. По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополлю до самого долу. 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. 3. Розказали кобзарі нам про війни і чвари. 4. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи старому (З тв. Т. Шевченка).

70. І. Поділіть текст на речення і запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

Довкола лежала упокорена осінню земля мовчали прибиті легкою позолотою ліси і гаї німували озера й ставки навіть річка Трубіж немовби спинила свій плин підставивши своє очеретяне плесо журавлиним ключам крила диких качок колошкали ранкові тумани над дзеркалом річки де в очеретах бив хвостиком по воді старезний вирлоокій сом зелені жаби зледачили під осінь мовчки перестрибували по багnistому купинню (За Р. Іванченка).

II. Скористайтеся українсько-російським словником для перекладу слів *німувати, плин, плесо, колошкати, очерет, вирлоокій, багnistий, купиння*.

У реченні зв'язки слів багатші й різноманітніші, ніж у словосполученні. Синтаксичним центром будь-якого речення є **граматична основа**, до складу якої входять **підмет і присудок**.

Окрім підрядного зв'язку, в реченні буває і **сурядний зв'язок** — між синтаксично рівноправними, незалежними один від одного членами речення.

Наприклад, у реченні *Квітами, намистом, буйним зелен-листом зацвітуть поля (В. Сосюра)* граматичною основою є підмет *поля* і присудок *зацвітуть*.

71. I. Прочитайте уривок з поезії Володимира Сосюри. Визначте граматичні основи.

В тиші алей вальсує вітер.
На цвіт жоржини і вербен
Холодне злото ронить клен.
Надходить **осінь** сумовита.

В. Сосюра

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

III. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис «Осінній краєвид».

Надходить осінь сумовита...

72. Складіть і запишіть речення з поданих слів. Підкресліть граматичні основи. Усно поділіть речення на словосполучення, визначте вид підрядного зв'язку.

1. Над, ми, в, безмежна, блакить, небо, висіти, невеличка, грудочка. 2. Раптом, долинути, чарівний, звуки, жайворонкова, пісня. 3. Спів, не, вщухати, ні, на, мить. 4. Птах, робити, кола, у, високості, й, поволі, спускатися, до, земля. 5. Не, долетівши, до, земля, кілька, метри, жайворонок, замовкнути. 6. Через, хвилина, він, злетіти, і, завести, своя, щаслива, і, радісна, пісня (За М. Коцюбинським).

Різноманітні за змістом речення з погляду їх структури об'єднуються в кілька видів.

За кількістю граматичних основ речення поділяються на **прості** і **складні**. **Простими** (рос. простыми) називаються речення з одною граматичною основою. Наприклад: *А над житом молодим стала хмара білоброва* (З. Гончарук). Речення з двома і більше граматичними основами називаються **складними** (рос. сложными). Наприклад: *Затремтіли колоски¹ — впали краплі² спілим зерном* (З. Гончарук).

За складом граматичної основи розрізняють два види простих речень — **двоскладні** й **односкладні**. Якщо в реченні є два головних члени (підмет і присудок), то це речення **двоскладне** (рос. двусоставное). Наприклад: *Я вранці голос горлиці люблю* (Л. Костенко). В **односкладному** (рос. односоставном) реченні наявний тільки один головний член речення — підмет або присудок. Наприклад: *Вечірнє сонце! Дякую за день!* (Л. Костенко).

За наявністю другорядних членів речення поділяються на **поширені** і **непоширені**. **Непоширеними** (рос. нераспространёнными) називаються речення, до складу яких входять тільки головні члени. Наприклад: *Повівав вітерець* (М. Коцюбинський). Речення, у яких є другорядні члени, називаються **поширеними** (рос. распространёнными). Наприклад: *Гарячою зеленою барвою горить на сході ячмінь* (М. Коцюбинський).

За наявністю всіх членів речення бувають **повні** і **неповні**. **Повними** (рос. полными) називаються речення, що зрозумілі самі по собі, бо вони мають для цього всі необхідні члени речення. **Неповними** (рос. неполными) називаються речення, у яких пропущено один або кілька його членів. Наприклад: *По однім боці річки хвилювалося жито, а по другім — жовтіла глиняна круча* (М. Коцюбинський). Перша частина складного речення повна, в ній є всі для розуміння змісту члени речення. Друга частина речення неповна. Якщо прочитати її окремо, вона буде незрозумілою: «*По другім — жовтіла глиняна круча*». Тут пропущено обставину *боці річки*, яку можна легко відновити з першої частини речення.

Прості речення можуть бути ускладненими і неускладненими. Ускладнюються вони за рахунок однорідних і відокремлених членів речення, звертань і вставних слів. Наприклад: 1. *Краплини перші вдарили об шибку (Л. Костенко)* — неускладнене речення. 2. *Любіть тваринку, і травинку, і сонце завтрашнього дня (Л. Костенко)* — речення, ускладнене однорідними додатками.

 73. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники записували складні речення. Ірина склала таке речення: *«Ворони, горобці, голуби не відлітають у вирій, залишаються на зиму в рідних краях»*. Олег записав у зошиті: *«Змовкло птаство перелітне, тихо стало у гаю»*. Хто правильно виконав завдання?

74. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Запишіть спочатку прості речення, а потім — складні.

1. Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан). 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. 3. Синє море звірюкою то стогне, то виє (З тв. Т. Шевченка). 4. То шумів зелений лист, то в вінку мінився золотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні (Леся Українка). 5. Ні струна не зазвучить, ні пісні не задзвенять (Ю. Федькович).

75. Прочитайте поезію Петра Перебийноса. Визначте тему й основну думку твору. Назвіть непоширені речення.

Вітер пишну позолоту
пообтрушував з гілля.
Посинішали висоти.
Пожовтішала земля.

Лиш єдиний падолистик,
Мов покинуте дитя,
Ще гойдається на звислій
Павутиночці життя.

П. Перебийніс

76. Прочитайте текст. Визначте граматичні основи речень. Запишіть односкладні речення.

Слово... Дивний витвір людини. Слово народилося в праці, як і пісня. Завдяки слову розуміємо одне одного. За допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні писемності, ні літератури, ні пісні.

Кожна мова звучить прекрасно. Дивуєшся дорожчості української мови. Інше слово часом дорожчіше від самої речі. Пригадаймо такі слова, як *оксамит, перли, намисто, рушник, хустка*. Глибинна суть! Крása! (За І. Цюпою).

За метою висловлювання речення поділяються на **розповідні**, **питальні** та **спонукальні**.

Розповідними (рос. повествовательными) називаються речення, у яких міститься повідомлення про якісь факти чи явища дійсності. Наприклад: *Простяглися журавлі вдалеч плавко* (Б. Олійник).

Питальними (рос. вопросительными) називаються речення, у яких міститься питання. Наприклад: *А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках?* (Б. Олійник).

Спонукальними (рос. побудительными) називаються речення, у яких виражається спонукання до дії. Наприклад: *Підкажи найлагідніше слово!* (Л. Костенко).

За емоційним забарвленням речення поділяються на **окличні** й **неокличні**. **Окличні** речення вимовляються з підвищеною інтонацією. Наприклад: *Берімося краще до роботи, змагаймося за нове життя!* (Леся Українка).

77. І. Розгляньте малюнок. Складіть діалог за ситуацією.

II. Вставте пропущені букви і запишіть речення в такій послідовності:
а) розповідні; б) питальні; в) спонукальні.

1. Хмарина в небі голубім пл..ве, як мрія, од..ноко. 2. Куди ти мчиш, куди л..тиш, моїх поривів птице рання? 3. Серед оновл..них полів сп..нися, райдуга далека (З тв. А. Малишка). 4. У при-см..рку літають ластівки так низько. 5. А де ж ти так барився довго, сину? 5. Пр..їдь, мій сину, поклонитись горам (З тв. Д. Павличка).

Часто в художньому і публіцистичному стилях мовлення використовуються питальні речення, які не потребують відповіді. Це **риторичні питання**. Наприклад: *Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це, чи ні?* (В. Симоненко).

78. Прочитайте питальні речення. Випишіть риторичні питання.

1. Чи може щось ширше розлитися, як думки? (Г. Сковорода).
2. Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? (Леся Українка).
3. Невже щастя є тільки вічний, недсяжний міраж? (В. Винниченко).
4. Хто поверне в рабство ту країну, де стяг свободи затрепетав? (М. Рильський).
5. Коли ж ми, друже, бачились востаннє? (О. Гончар).
6. Якщо платити злочином за злочин, то як же жити на землі? (Л. Костенко).

79. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте види речень за метою висловлювання.

Приходилось ли вам бывать в лесу поздним вечером? Вспомните эту прекрасную картину. Закат тяжело пылает на кронах деревьев, покрывает их старинной позолотой. Всмотритесь внимательнее. Внизу, у подножия сосен, уже темно и глухо. Какой-то непонятный звон слышен в лесах. Что это? Кажется, звучит вечер, догоревший день.

Вот и озеро на краю леса. Остановитесь возле него. Оно сейчас как чёрное зеркало. Ночь уже стоит над ним и смотрит в чёрную воду (За К. Паустовским).

Захід палахкотить
на верхівках дерев

закáт — záхід

подно́жие — підні́жжя

старі́нный — старові́нний

§ 6. Порядок слів у реченні. Логічний наголос

80. Прочитайте уривок із поезії Андрія Малишка. Зверніть увагу на порядок слів у реченнях. Скажіть, у якому реченні слова мають незвичний порядок розташування.

Важкі вітри не випили роси.
Черлені трави бродять буйним соком.
І вдалині під обрієм високим
Лугів осінніх теплі голоси.

А. Малишко

81. Прочитайте словосполучення і зробіть висновок, на якому місці стоять залежні слова у словосполученнях з узгодженням, керуванням і приляганням.

1. У з г о д ж е н н я: вечірня пора, перша зустріч, мій товариш.
2. К е р у в а н н я: розповів усім, зустрівся з товаришем.
3. П р и л я г а н н я: прийшов додому, ніколи не допомагав.

На відміну від словосполучення, порядок слів у реченні є вільним, за членами речення не закріплене постійне місце.

Найчастіше порядок слів у реченні збігається з порядком слів у словосполученні. Таке розташування слів у реченні називається **прямим порядком слів**. Порушення звичайного порядку слів з метою виділення тих чи інших членів речення називається **інверсією**, або **зворотним порядком слів**.

При прямому порядку головних членів підмет стоїть перед присудком, а при зворотному — присудок перед підметом. Наприклад: 1. *З далекого краю делеки летіли (Д. Павличко)* — прямий порядок слів. 2. *Дзвенить у зорях небо чисте (Д. Павличко)* — інверсія.

Прямий порядок слів найчастіше використовується у творах наукового і ділового стилів, **зворотний** — у висловлюваннях художнього, публіцистичного та розмовного стилів.

82. Спишіть, розкриваючи дужки, спочатку речення з прямим порядком слів, а потім — зі зворотним.

1. Червонувате й брудно(жовте) листя шумує під ногами (М. Доленго). 2. А на полі колосом іскриться повно(зерна) виспіла пшениця (Д. Луценко). 3. Чудовий килим опалого листя осики то спалахує криваво(червоним) і малиновим кольором, то вилискує ніжно(рожевим) та жовто(гарячим) відблиском (Ю. Збанацький). 4. Ми йшли берегом тихо(плинної) річки (Є. Гуцало). 5. Тільки верховіттям рясним шептала сосна вічно(зелена) (Леся Українка). 6. Мій синочок синьо(окий) в колисці усміхається мені (В. Сосюра).

83. Із кожної групи поданих слів складіть по два речення: одне — з прямим порядком слів, а друге — зі зворотним.

1. Лелека, цибатий, на, нозі, застиг, одній, замислено, болота, посеред. 2. У, високому, небі, пролітали, зрідка, хмарини, самотні. 3. Заець, між, кущами, зрідка, пробігав, прудкий. 4. Знявся, увечері, вітер, рвучкий, раптом.

84. Прочитайте речення. Спишіть, виправляючи помилки в порядку слів.

1. Тиху й ніжну слухав пісню я уважно. 2. Остеронь не лишився ніхто цих справ. 3. Називали цю квітку здавна українці неопалимою купиною. 4. Сильні люди й працьовиті можуть перешкоди всі здолати. 5. Духмяного цвіту китиці звисали з кожної майже гілочки. 6. Вкрилися гори нічні крилами темними. 7. Туман по луках розіслався густий уранці (З учнівських творів).

 Зворотний порядок слів часто служить для виділення найбільш важливих у повідомленні слів, їх зазвичай виносять на початок або в кінець речення: *Сумує за літньою звабою розоране поле навколо (Д. Павличко)*. Порівняймо: *Розоране поле сумує навколо за літньою звабою*. У першому реченні присудок *сумує* вжито на початку речення, а обставину *навколо* — у кінці, тому ці слова сприймаються як найбільш важливі у висловлюванні.

У деяких випадках зворотний порядок слів у реченні змінює його зміст. Наприклад: *Сонце вітає поле і Поле вітає сонце*. У першому реченні слово *сонце* виступає підметом, а слово *поле* — додатком; у другому реченні, навпаки, слово *поле* — підмет, а слово *сонце* — додаток.

85. Відновіть речення, переробивши їх так, щоб виділені слова сприймалися як найбільш важливі в реченні.

1. Я виразно почув журливо-поважний голос рідної української пісні (М. Коцюбинський). 2. Відсвічують червоним багрянцем на шибках останні спалахи призахідного сонця (Панас Мирний). 3. Місяць крізь віти в задумі дивиться в мою душу (В. Сосюра). 4. Я люблю красиву й ажурну роботу (Ю. Яновський). 5. Голос трембіти розходився тужно між горами (О. Кобилянська). 6. Відроджена земля встає і знов віддає людям свої нетлінні скарби (Т. Масенко).

86. Прочитайте пари речень. Скажіть, як порядок слів у кожному з висловлювань впливає на його зміст.

1. Палац прикрашає парк. Парк прикрашає палац. 2. До села нам лишилося пройти п'ять кілометрів. До села нам лишилося пройти кілометрів п'ять. 3. Радість розвіє горе. Горе розвіє радість. 4. Ця подія трапилася тижнів зо два тому. Ця подія трапилася два тижні тому.

Найбільш важливе в повідомленні слово можна виділити в реченні не тільки порядком слів, а й логічним наголосом — відповідним посиленням голосу.

Те саме речення залежно від слова, на яке падає логічний наголос, можна прочитати по-різному:

1. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* (М. Старицький) — саме на плеса, а не на болота.

2. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — з вирію, а не з півночі.

3. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — ключами, а не поодиночі.

4. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — летять повільно — линуть, а не квапляться.

5. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — саме журавлі, а не лелеки.

Вимовляються розповідні речення із властивою їм інтонацією, яка характеризується посиленням голосу на логічно виділеному слові, потім невеликою паузою після нього (/ — невелика пауза) і зниженням голосу в кінці речення.

Наприклад: *Кожна травичка* (/) на своєму корені росте (Нар. творчість).

Питальні речення мають своєрідну питальну інтонацію: спочатку голос підвищується на основному слові, яке виділяється логічним наголосом, потім голос знижується, а в кінці речення здебільшого підвищується.

Наприклад: *Чому з тобою нам* (/) *не поєднати дружбу?* (Л. Глібов).

У спонукальних реченнях голос підвищується на логічно виділеному слові, потім знижується і в кінці речення підвищується.

Наприклад: *Бережімо Батьківщину*, (// — велика пауза) *бережімо честь народу* (/) *найкоштовнішу перліну* (П. Тичина).

Усі названі речення можуть бути окличними. Такі речення вимовляються з особливим емоційним піднесенням. У кінці окличного речення голос обов'язково підвищується.

Наприклад: 1. *Народ мій є!* (//) *Народ мій завжди буде!* (//) *Ніхто* (/) *не перекреслить мій народ!* (В. Симоненко). 2. *А хто напише або написав велику книгу* (/) *нашого народу?!* (Л. Костенко). 3. *Любіть Україну всім серцем своїм* (/) *і всіми своїми ділами!* (В. Сосюра).

87. І. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Визначте тип мовлення тексту.

Чи замислювалися ви над тим, чому землю наз..вають матір'ю? Зв..чайно, за її чудову ж..ттедайну силу. З..мля — це не тільки родючий ґрунт. Це — наш дім. Б..режімо й шануймо його!

Яке місце на нашій планеті здається вам найкращим? Зв..чайно, можна уявити собі старезні ліси, джунглі, в..личезне безмежжя океану або ж урочисте саяво в..соких гір. На щастя, багата наша планета на красу. Але чому ж так схв..льовано б'ється серце при згадці про старе дер..во чи скромні квіти, що ростуть біля батьківського порога? Мабуть, тому, що душа наша пр..ростає до рідної з..млі, до кожного її куточка. Так буває завжди: любов до в..ликого й безмежного поч..нається з малого й конкретного (За Г. Тарасенко).

В. Титуленко. Материнська хата

- ІІ. Розгляньте картину Володимира Титуленка «Материнська хата». Розкрийте її зміст, спираючись на вислови з тексту.

88. Переробіть на питальні розповідні речення з логічним наголосом на тому чи іншому слові й дайте відповіді. У відповідях вживайте слово, якого вимагає наголошене слово в реченні-запитанні.

Зразок. **Після дощу** вітер ущух? Після дощу. Після дощу **вітер** ущух? Вітер. Після дощу вітер **ущух**? Ущух.

1. Класні збори відбудуться завтра. 2. Сашко вчора дописав твір.
3. На шкільному подвір'ї зацвіли чорнобривці.

89. Перекладіть речення українською мовою і запишіть у такій послідовності: а) розповідні; б) питальні; в) спонукальні. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.

1. Стань сперва сам чище душою, а потім пытайся, чтобы другие были чище. 2. Архитектура — тоже летопись мира. Она говорит тогда, когда молчат уже и песни, и предания. 3. Каждое слово необъятно. 4. Какого горя не забирает время? Какая страсть уцелеет в неравной борьбе с ним? 5. Есть ли большее наслаждение, чем наслаждение творить? 6. Слушай мудреца, а выводы делай сам (З тв. М. Гоголя).

*сперва — спёршу
пыта́ться — намага́тися
предáние — тут: перéказ*

*необъя́тный — неося́жний
страсть — прістрасть
вы́вод — віснoвок*

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

90. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати три хвилини).

МАНДРІВНА АКАДЕМІЯ

Щастя можливе лише тоді, коли ми займаємося своєю справою, відповідно до здібностей і призначення. А нещасний той, хто призначений був для одного, але не знайшов себе чи зрадив своєму покликанню і все життя займається іншою, не своєю справою. При цьому матеріальні блага, як і високі титули та звання, щастя принести не можуть. Так коротко можна окреслити ідею спорідненої праці Григорія Сковороди.

Спорідненою працею Григорій Савич вважав для себе філософсько-поетичну творчість у поєднанні з педагогікою. Він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але змушений був залишити стіни цих навчальних закладів. Великий учений став мандрівним педагогом-просвітителем. Ходив Григорій Сковорода у звичайній свиті. Крім книг, рукописів, сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав. «У крайній бідності,— згадує сучасник,— Сковорода переходив з одного села до іншого. В їжі був невибагливий, жив дуже скромно, а вважав себе багатцем. Коли хтось намагався

Пам'ятник
Григорію Сковороді в Києві

щось дарувати йому, то чув незмінну відповідь: «Віддайте біднішим за мене».

Жив письменник за сонцем: вставав, коли воно сходило, а коли заходило за обрій, давав спочинок натрудженому тілу. Не захотів мати власної хати і взагалі постійної домівки.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музика і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше — в міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся у приятелів, а то й у зовсім незнайомих людей. Зайде він, бувало, в село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної «Ой піду я лугом-долиною» — і сходяться люди. Тоді мандрівний філософ виймає книги, читає, вчить. Коли ж пора гаряча і дорослі в полі, збере малят біля школи чи в хаті та й розказує казки, ним же складені, навчає читати й писати, довірливо бесідує з малечою.

Чого навчав Григорій Сковорода? Що в природі — краса, гармонія, а в суспільстві — несправедливість. Щоб змінити великий світ (макросвіт) на краще, треба кожному змінити мікросвіт, тобто себе самого. Пізнавай себе, а пізнавши — удосконалюй. Пізнаючи свої нахили, людина правильно визначить своє місце в суспільстві й принесе найбільшу користь. А поки що чимало людей займають не свої місця: один ходить за плугом, а він природжений музик, інший працює суддею, а йому годилося б пасти череду. Великий філософ доводив, що людина не може бути щасливою, якщо діє всупереч своїй природі. Веління природи — це веління Бога в людині. Пізнання природи — це пізнання Бога.

Григорій Сковорода був переконаним демократом. Він писав, що його рідний край страждає під владою «загребущих», «лукавих», «мавп» і «змій». Майбутнє вітчизни — не в них, а в «трудолюбствующих» простих людях, «чистих серцем». Саме вони — «справжнє обличчя землі». Філософ жив сподіваннями на нове суспільство рівноправних людей, де не буде «рабського іга», «тяжкої роботи». Погляди уславленого правдолюбця мали великий вплив на наступні покоління. Лев Толстой пізніше скаже про Григорія Сковороду: «Він жив, як учив, і вчив, як жив» (За Б. Степанишиним).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чи актуальне вчення Григорія Сковороди в наш час?
2. Прочитайте афоризми Сковороди. Як ви їх розумієте?

1. Той ворог небезпечніший, що вдає товариша твого. 2. У істини мова проста. 3. Не той дурний, хто не знає, а той, хто не хоче знати. 4. Краще в одного розумного бути в любові і пошані, ніж у тисячі дурнів (З тв. Г. Сковороди).

ДЕЩО ПРО ВМІННЯ ЖЕСТИКУЛЮВАТИ

91. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо ви витратили понад півтори хвилини, вам необхідно серйозно працювати над технікою читання.

Мовлення людини, особливо коли мовець переживає під час розповіді якісь відчуття, супроводжується мовою тіла: мімікою, жестами. Людина, яка у жвавій розмові залишається нерухомою, справляє враження неприродності.

Жестикуляція, рухи тіла завжди загострюють увагу слухачів. Проте не слід зловживати жестикуляцією, варто навіть відучитися від деяких зайвих жестів, які своєю неприродністю й незвичністю впадають у вічі й привертають до себе надмірну увагу.

Жести мають супроводжувати й доповнювати усне слово, але не відволікати від змісту розмови. Треба уникати жестів недоречних і несподіваних.

Щоб дізнатися, чи не зловживаєте ви жестикуляцією або чи не маєте таких хиб, як притупування ногою, знизування плечима, постукування пальцями по столу, попросіть своїх близьких простежити за вашими рухами і вказати вам, чого варто позбавитись.

Загалом не існує ніяких вимог щодо того, якими саме повинні бути жести. Основне правило, яким треба керуватися, полягає в тому, що жести не повинні відвертати увагу слухачів від змісту розповіді.

Міміка так само супроводжує наше мовлення. Доброзичлива усмішка, зацікавлений погляд завжди допоможуть при встановленні контактів із людьми (За І. Томаном).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що супроводжує усне мовлення людини, яка переживає емоції та почуття?
2. Від яких жестів варто відучитися? У який спосіб це краще зробити?
3. Яких жестів треба уникати?
4. Яким правилом треба керуватися, вдаючись до жестикулювання?

III. Сформулюйте поради тому, хто хоче навчитися доречно використовувати жести й міміку.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про синтаксис і пунктуацію як розділи мовознавчої науки.
2. Що таке словосполучення?
3. Чим словосполучення відрізняється від слова і речення?
4. Яке слово у словосполученні називається головним, а яке — залежним?
5. Які бувають словосполучення залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово?

6. Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Повнозерний колос, зв'язав сніп, розмовляли сам на сам, віддалений спів, приїхала вчора, слова з пісні, побачивши нас, перше слово, мовчки читає, залишить без змін, невгамовні солов'ї, схований у коморі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Кожна пташка...».

7. Спишіть, ставлячи слова, що в дужках, у потрібному відмінку.

Навчатися (математика), дякувати (батько), завдавати (біль), потребувати (допомога), наслідувати (дорослі), вибачити (син), завдати (збитки), зазнати (витрати), відповідати (українська мова), сміятися з (інші), одружитися з (дівчина).

8. Поділіть речення на словосполучення і зробіть їх синтаксичний розбір.

Як тихо ніч чудове покривало розкинула над сонною землею (В. Самійленко).

9. Що називається реченням?
10. Які члени речення складають граматичну основу?
11. Які слова в реченні з'єднуються сурядним зв'язком?
12. Яке речення називається непоширеним, а яке — поширеним?
13. Користуючись схемою, складіть усну розповідь про розділові знаки в кінці речення.

Неокличне речення	Вид речення	Окличне речення
☐ .	Розповідне	☐ !
☐ ?	Питальне	☐ ?!
☐ .	Спонукальне	☐ !

14. Який порядок слів у реченні називається прямим?
15. Який порядок слів у реченні називається зворотним?
16. Що називається логічним наголосом?

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про те, чим відрізняється просте речення від складного і чим можуть виражатися головні члени речення;
- за яких умов ставиться тире між підметом і присудком;
- які бувають різновиди другорядних членів і які розділові знаки при них уживаються.

Ви навчитесь

- розрізняти прості й складні речення;
- правильно визначати головні й другорядні члени речення;
- будувати речення з головними й другорядними членами, вживати необхідні розділові знаки при них;
- узгоджувати присудок із підметом.

§ 7. Підмет і присудок як головні члени речення. Способи вираження підмета

92. Пригадайте, який член речення називається підметом, а який — присудком. Прочитайте поезію Дмитра Павличка, визначте граматичні основи речень.

Я вірю в те, що вернеться тепло.
Я вірю в щастя, бо воно було.
В майбутньому плоди зберуть багаті
Із дерева, що нині зацвіло.

Д. Павличко

Підмет і присудок — це головні члени двоскладного речення. Вони становлять граматичну основу речення. Інші члени речення називаються другорядними.

Підмет (рос. подлежащее) — головний член речення, що називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання хто? або що? Наприклад: *Книжка мовчки все розкаже* (Нар. творчість).

Чимало дубів в (У,у)країні носить назву (Ш,ш)евченкових. Один із них височіє на (М,м)ихайловії (Г,г)орі біля (П,п)рохорівки на (Ч,ч)еркащині. Тут поет гостював у свого побратима, засновника (К,к)иївського (У,у)ніверситету Михайла Максимовича (З календаря).

96. І. **Хто швидше?** Запишіть подані речення в такій послідовності: а) з підметами, вираженими іменниками; б) з підметами, вираженими займенниками; в) з підметами, вираженими прикметниками; г) з підметами, вираженими числівниками; ґ) з підметами, вираженими дієсловами; д) з підметами, вираженими вигуками.

1. Весна днем красна. 2. Я нащадок свого роду. 3. Улесливий словами голубить, а справами гудить. 4. П'ятеро ледачого вмовляли, та працювати не переконали. 5. А навмання блукати — вдома не бувати. 6. «Ух» і «ах» в роботі не допоможуть. 7. Сон солодший від меду. 8. Кожен щасливий по-своєму. 9. Сміливі ведуть за собою. 10. Радісно один скаче, а другий від горя плаче. 11. Волю здобути — щасливому бути (*Нар. творчість*).

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «...розпочинай головою».

ІІ. **Попрацюйте в парах.** Із наведених крилатих висловів доберіть заголовок до малюнка. Складіть діалог за зображеною ситуацією.

97. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть підмети. Скажіть, чим вони виражені.

Настоящая дружба очень помогает и в горе, и в радости. В горе она утешает. Верный друг всегда поддержит, подставит своё плечо. В радости тоже нужен товарищ. Неразделённая радость — не радость. Одинокие не бывают счастливы.

Уметь дружить — настоящее искусство. Каждый из нас должен об этом помнить (М. Петров).

одинокій — самотній

искусство — мистецтво

- ІІ. Доповніть текст роздумами про те, яким повинен бути справжній друг.

98. Прочитайте текст, добираючи з довідки підмети. Спишіть, вставляючи, де треба, м'який знак.

Вкриває..ся багрянцем
стоїт.. на узліс..сі, ніби сумує, що
надійшов Часом ... тихо зронит..
вириз..блений свій лист. Золота ...
опустила свої віти і теж журит..ся, що
невдовзі прийдут.. холоди. Деякі ...
ще не хочут.. здатися, пос..пішають..
доц..вісти, поки перші ... не вдарят..
по них.

Високо вгорі гомінким передзвоном
курличут.. ... , поспішаючи на пів-
день. Десь перегукуют..ся вгорі над
ними і дикі ... (За О. Копиленком).

Д о в і д к а: клен, він, дерево, вересень, берізка, квіти, приморозки, журавлі, гуси.

8. Присудок. Типи присудків

Присудок (рос. сказуемое) — головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є? Наприклад: 1. На чорній землі білий хліб (що він робить?) родить. 2. Хліб (хто він є?) — батько, вода (хто вона є?) — мати. 3. Кожному свій хліб (який він є?) не гіркий (Нар. творчість).

99. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови виражені присудки.

1. Я щоразу у недільний ранок все приходжу до дніпрових круч.
2. Я — мешканець міста, де барвами пишню неонове сяйво вогнів розцвіло. 3. Наша рідна пісня щира й чарівна. 4. Будуть сонячні весни усміхатися людям. 5. Ця осінь тільки наша. 6. Золоту вишня не рада, теплого літчика шкода (З тв. Д. Луценка).

За способом вираження розрізняють простий дієслівний, складений дієслівний та складений іменний присудки.

Простий дієслівний присудок (рос. простое глагольное сказуемое) — це такий присудок, у якому лексичне і граматичне значення виражаються дієсловом в одному зі способів — дійсному, умовному або наказовому. Наприклад: 1. *Над лугом чайка в'ється* (М. Рильський): *в'ється* — дієслово дійсного способу. 2. *Попливла б я на схід сонця* (Леся Українка): *попливла б* — дієслово умовного способу. 3. *Наші очі далеччю гартуймо, а серця куймо на сталь* (Б.-І. Антонич) — *куймо, гартуймо* — дієслово наказового способу.

100. Прочитайте уривок із поезії Ігоря Савича. Визначте, у якому способі вжиті прості дієслівні присудки.

ШАНУЙМО ХЛІБ!

Замріюся, задумаюся. Коли б
Я створював закони граматичні,
То хай було це звично чи не звично,
У мене скрізь ласкаве слово «Хліб»
Обов'язково, строго, безумовно
Писалося із букви заголовної.

І. Савич

Простий дієслівний присудок може виражатися також:

- 1) **неозначеною формою дієслова:** *Тих днів далеких нам ніколи не забути* (В. Юхимович);
- 2) **дієсловом у складеній формі майбутнього часу:** *Так, я буду крізь сльози сміятись* (Леся Українка);
- 3) **вигуком або звуконаслідувальним словом:** *А зозуля у верхов'ятті все «ку-ку!»* (Ю. Збанацький);
- 4) **фразеологізмом:** *Дмитро ламав голову над іншими питаннями* (В. Нестайко).

101. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи. Скажіть, чим виражені присудки.

1. Хлопець, видно, пр..йняв цю подяку за чисту монету (Ю. Збанацький). 2. Зоряна ніч пр..мчала на конях, землю тумана-

ми вкрила (Д. Луценко). 3. Ми горе і лихо поборем, книгу пр..красну розгорнем (М. Рильський). 4. А в пр..дорожніх куцах горобці «цвірінь-цвірінь!» (В. Кава). 5. Будуть пр..ходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні, радість і смуток нестимуть мені (Леся Українка). 6. І діти сміються, і вітер пр..вітно в каштанах шумить (В. Сосюра).

102. Відновіть речення, замінюючи виділені слова фразеологізмами. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Я в навчанні не відставав, але ніколи не хвалився цим.
2. Хлопець привітався і, глянувши на іскристі Галині очі, зупинився (З тв. Панаса Мирного). 3. Ми Павла чекаємо, а він пропав, третій день не з'являється (І. Кочерга). 4. Зник той співець — утік од лиха (Леся Українка). 5. Цілий колектив досвідчених інженерів думав над проблемою дамби (Яків Баш). 6. «Все одно панування добуду!», — затялася Параска і не забувала про це (І. Нечуй-Левицький).

Довідка: не пасти задніх, стати як укопаний, носа не потикати, ламати голову, як крізь землю провалитися, зарубати на носі, не викидати з голови.

КОРИСНА ПОРАДА

Коли виникають труднощі із тлумаченням стійких сполучень слів (фразеологізмів), зверніться до фразеологічного словника в мережі Інтернет за посиланням <http://svitslova.com>. Зверніть увагу, що за цим посиланням можна звернутися до словника антонімів, омонімів, а також довідника щодо наголошування слів української мови. Різні словники знайдете також за посиланням <http://slovopedia.org.ua>

103. Прочитайте речення лівого і правого стовпчиків. Порівняйте лексичне і граматичне значення присудків.

1. Рясно осипається на бульварах Києва жовтогаряче листя.

2. Чи ти розумієш цей світ, прекрасний і щедрий?

1. Почало рясно осипатися на бульварах Києва жовтогаряче листя (С. Скляренко).

2. Чи можеш ти розуміти цей світ, прекрасний і щедрий? (Г. Гордасевич).

Складений дієслівний присудок (рос. составное глагольное сказуемое) — це такий присудок, який виражається сполученням допоміжного дієслова і неозначеної форми дієслова. Наприклад: *Кожна людина, перебувши час цвітіння, починає збирати келих своєї мудрості* (В. Винниченко).

Основна дія в такому присудку виражається неозначеною формою дієслова. Допоміжні дієслова виражають граматичне значення (спосіб, час, особу чи рід, число). Найчастіше в ролі допоміжного слова вживаються дієслова, що вказують на початок (*стати, почати*), продовження (*продовжити*), закінчення (*перестати, закінчувати*) або можливість, бажаність (*могти, хотіти, мусити*) дії. Зрідка допоміжне слово виражається прикметником (*повинен, готовий, згоден*), дієприкметником (*зобов'язаний, змушений*) або стійким сполученням слів (*бути не в силі, бути не в змозі, мати можливість, мати намір*).

104. Прочитайте речення. Назвіть складені дієслівні присудки. Скажіть, що виражає допоміжне слово — початок, продовження, закінчення дії, її бажаність чи можливість.

1. Батько любить працювати в полі. Він хоче передати й мені любов до землі, пшениці, степу (В. Сухомлинський). 2. Я прагну усю свою тугу в єдине слово зложити. 3. Далі став помалу й дощик накрапати (З тв. Лесі Українки). 4. Лискуче срібло роси починає тремтіти синім туманцем (М. Стельмах). 5. Дід закінчив косити і сів під яблунею, важко задумавшись (О. Довженко). 6. Молодість здатна творити несподіване й неймовірне (Я. Качура).

105. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники складали речення зі складеним дієслівним присудком. Олесь записав у зошиті: «Сонячні зайчики почали мерехтіти на шибках». Ірина склала таке речення: «Про цю подію ми будемо пам'ятати завжди». Хто правильно виконав завдання?

106. Спишіть текст, замінюючи виділені прості дієслівні присудки на складені дієслівні.

Жовтневі присмерки швидко густішали. Тільки Десна ще світилася. Здавалося, вода віддавала все накопичене за день сонячне проміння. Сонце вже заховалося за деревами на протилежному березі, і вони стривожено тріпотіли гілками, наче птахи крилами.

Хлопці не припливли сюди засвітла, та вони добре знали річку, тому й правильно вибрали місце. Якорі-камені кинуто у воду, але сильна течія стиха-помаленьку несла човна. Рибалки підпливли ближче до берега. Тут запалили кишенькові ліхтарики, дістали ящикок із черв'яками і готували снасті (За О. Донченком).

107. Прочитайте речення лівого і правого стовпчиків. Порівняйте лексичне і граматичне значення присудків.

1. Непомітно для матері син подорослішав.

2. Очерет колисав мене.

3. Михайлик чогось збентежився.

4. Мої гіркі пісні мережаться журбою.

1. Непомітно для матері син став дорослим (О. Гончар).

2. Очерет мені був за колиску (Д. Фальківський).

3. Михайлик чогось був збентежений (М. Стельмах).

4. Мої гіркі пісні були мережані журбою (П. Карманський).

 Складений іменний присудок (рос. составное именное сказуемое) — це присудок, що виражається сполученням дієслова-зв'язки та іменної частини. Іменна частина виражає зміст (лексичне значення) присудка, а допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи або роду. У ролі дієслів-зв'язок вживаються дієслова *бути* (у теперішньому часі звичайно опускається), *стати*, *робитися*, *здаватися*, *вважатися*, *називатися*, *залишатися*. Наприклад: 1. Хай кожна мати вам *буде* дорого! 2. Тепер тобі весь світ *здається* чарівнім. 3. А дні ж *стояли* неповторні (З тв. М. Вороного).

У ролі іменної частини складеного присудка можуть вживатися:

1) **іменники в називному або непрямих (найчастіше орудному без прийменника) відмінках**: 1. Азбука — то до мудрості *дорога*.

2. Вовк ніколи *ягням* не стане (Нар. творчість);

2) **прикметники в називному або орудному відмінках**: 1. Неописанно *чудова* літня ніч у степах України. 2. Зовні майор не *здавався* запальним (З тв. О. Довженка);

3) **числівники**: Дорога правди *одна* (Д. Павличко);

4) **займенники**: Народ — це *ми* (П. Тичина);

5) **дієприкметники**: Повітря *було насичене* пахощами достиглих яблук, меду і квітів (М. Стельмах);

6) **прислівники**: Ледарю завжди *ніколи* (Нар. творчість);

7) **фразеологізми**, які можна замінити прикметниками: Батько на весіллі *почувався білою вороною*. Він і вбрався не так, як інші (Р. Федорів).

108. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, чим виражені складені іменні присудки.

1. З усіх утрат утрата часу найтяжча. 2. Насіння лихих справ — лихі думки. 3. Без ядра горіх ніщо. Без серця людина — тільки подо-

ба людини. 4. Тому завжди сумно, хто нічого не робить. 5. Творить добро першими. Тоді будете щасливими (З тв. Г. Сковороди).

- 109. Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) з простим дієслівним присудком; б) зі складеним дієслівним присудком; в) зі складеним іменним присудком.

Правди не приховаєш; дядько не в змозі мовчати; брат став мужнішим; одуд почав висвистувати; урок закінчений; іскри будуть мерехтіти; сам спіймав облизня; щастя не можна купити; агрус був ще зелений; ліс шумить; усі повинні знати; єдність — сила; я брав участь у концерті.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... ясна погода».

- 110. І.** Спишіть текст, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф. Підкресліть граматичні основи. Скажіть, чим виражені складені іменні присудки.

Дніпро — найбільша св..ятиня україн..с..кого народу. З цією рікою пов..язане життя багатьох поколінь україн..ців та й сама історія нашої держави. З давніх-давен Дніпро тече крізь серце златоглавого Києва — нашої столиці. Для наших далеких предків віч..но молодий Борисфен був годувал..ником і оборонцем. Здавна на його крутих і пологих берегах почали зводитися села і міста. За непрохідними порогами виросла Хортиця — могутня козац..ка фортеця. Звідси відважні козаки здійс..нювали свої легендарні походи проти завойовників (І. Січовик).

ІІ. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис «Вічна ріка українського народу», вводячи у речення складені іменні присудки.

Київ і Дніпро невіддільні

 У більшості випадків підмет і присудок погоджують свої граматичні форми. Число, особа і рід присудка зумовлюються відповідними формами підмета. Однак, коли підмет виражений кількісним числівником, словосполученням, аббревіатурою, виникає складність у погодженні форм підмета і присудка.

1. Якщо підмет виражений кількісним числівником або поєднанням кількісного числівника з іменником, присудок вживається як в однині, так і в множині. Формі множини надаємо перевагу тоді, коли увагу зосереджено на кількості, а формі однини — коли увагу зосереджено на дії. Наприклад: 1. *Ой, три шляхи широкії до купи зійшлися.* 2. *П'ять років минуло відтоді (З тв. Т. Шевченка).*

2. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта*, присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет. Наприклад: *За нашу пропозицію проголосувала меншість (В. Нестайко).*

3. При аббревіатурах дієслово-присудок погоджується в роді й числі з головним словом у словосполученні, від якого утворена аббревіатура. Наприклад: *ООН (Організація Об'єднаних Націй) створена 1945 року.*

111. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієслова-присудки у формі минулого часу. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Три верби (схилитися) над річкою. 2. Більшість (не прислухатися) до думки меншості. 3. У кошику (лежати) п'ять яблук. 4. НТУ (розпочати) пряму трансляцію футбольного матчу. 5. НБУ (ввести) в обіг гривні в 1996 році. 6. КРУ протягом місяця (здійснювати) перевірку фінансової діяльності підприємства.

Д о в і д к а: Національна телекомпанія України, Національний банк України, контрольно-ревізійне управління.

112. Пригадайте, як визначається рід незмінюваних іменників іншомовного походження. Спишіть речення, ставлячи присудки в минулому часі.

1. Блимаючи зеленим вогником, мчить таксі (В. Нестайко). 2. Какаду сідає мені на плече, торкається до щок дзьобом (П. Стеценко). 3. Коли горить свічка, панно набуває особливої загадковості (В. Винниченко). 4. Кабальєро засмучено поглядає в бік дами (К. Тищенко). 5. Леді чорно усміхається і продовжує розмову (В. Кашин). 6. Кюре закінчує читати молитву і мовчки дивиться на ікону (К. Тищенко).

- 113. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть граматичні основи. Визначте види присудків.

Все в этом мире хотят быть счастливы. Существует один способ найти счастье. Для этого нужно научиться управлять своими